

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh1206>

Geliş Tarihi: 07.02.2018

Kabul Tarihi: 03.04.2018

AZERBAYCAN'DA SÂCOĞULLARI SONRASI OLUŞAN SİYASİ KARIŞIKLIKLAR VE MÜSÂFİRLERİN HÂKİMİYETİ

Bayram Arif KÖSE*

Öz

Müslümanlar açısından olduğu kadar Türkler açısından da mühim olan Azerbaycan'ın kadim coğrafyası, sahip olduğu güzelliklerin yanı sıra tarih boyunca çeşitli milletlere ev sahipliği yapmakla da ün kazanmıştır. Çeşitli toplumların burada ticaret yapıyor olması zenginliği artırırken, İslam fatihlerinin faaliyet alanında olması kısa sürede Müslüman idaresine girmesine neden olmuştur. İstisnai birkaç dönem dışında Türk valilerince yarı bağımsız olarak yönetilen Azerbaycan'da, Sâcoğullarının çekilmesinden sonra doğan otorite boşluğu, bölgenin Deylemlî Müsâfirlerin eline geçmesine neden olmuştur. Selçuklu hâkimiyetinden yaklaşık bir asır önce yaşanan bu karışık dönem, bölgenin Rus istilalarına maruz kalmasına, şiddetli çatışmalara ve Türklerin oluşturduğu istikrarın nisbeten bozulmasına neden olmuştur. Bu makalede bölgenin Türk hâkimiyetinden Deylemî hâkimiyetine geçiş dönemiyle birlikte Azerbaycan'ın Müsâfirler eline geçişinin başlangıç dönemi ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Müsâfirler, Deylemler, Azerbaycan, Berzea.*

After Sajids, Political Crisis In Azerbaijan And Mosafirids Domination

Abstract

Azerbaijan's archaic geography, which is as important from the perspective of Turks as it is from the perspective of Muslims, has earned a reputation for hosting various nations throughout its history along with the many charms it possesses. While the assorted societies trading here increases its wealth, Islamic conquerors being in activity caused it to move into a Muslim administration in a short span of time. The power vacuum that arose after the Sajids withdrew in Azerbaijan, which was partially

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi Tarih Bölümü.

controlled by Turkish governors other than a few isolated periods, caused the region to pass into the hands of the Daylamite Mosaferids. This complicated era, which occurred approximately one century after the hegemony of the Seljuks, caused the region to be susceptible to Russian invasion, violent conflicts, and the relative break down of the stability that the Turks had created. In this article, the start of the period of Azerbaijan's passing into the hands of the Mosaferids will be discussed together with the transition period from the Sajids domination to the Daylamite domination of the region.

Keywords: *Mosaferids, Dailamites, Azerbaijan, Barda'a.*

Giriş

Müsâfirler hanedanının en önemli faaliyet sahası olan Azerbaycan, tarih için de pek çok millet ve dini unsurlara ev sahipliği yapmış kadim bir coğrafyadır. M.Ö. 7. yüzyılda Med, M.Ö. 6. yüzyılda Pers ve sonrasında Roma ve Sâsânî devletleri bu coğrafyada faaliyet gösteren önemli devletlerdendir. Azerbaycan tarihinin Türkler açısından en mühim olan dönemi ise şüphesiz İslam fetihleriyle başlamıştı. Bölgenin Müslüman hâkimiyetine girmesinden sonra Türk hanedanların buraya vali atanması bölge tarihinde pek çok gelişmeye zemin hazırlamıştı. Gerek Türk Sâcoğulları hanedanı, gerek Ermeni yöneticiler ve gerekse Doğu Roma'nın etkin politikaları Kafkasya tarihini bu dönemde şekillendiren üç önemli faktördü. Sâcoğullarının bölgeyi Doğu Roma politikalarına kapatması ve Ermenilere serbest yaşam imkânı sunmasının yanı sıra yaşanan ekonomik istikrar onlardan sonra yerini büyük bir karmaşaya bırakmıştı.¹

¹ Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarih-i Taberî (Târihu'r-Rusûl ve'l-Mülûk)*, c. X, (neşr. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1960-1970, s. 68-70; Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kûb İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-himem*, c. IV, (neşr. Muhammed Ali Beydun), Beyrut 2003, s. 362, 380; Eş-Şeyhü'l İmâmü'l-Âlim-i Cemâleddin Ebî'l-Hasan Ali b. el-Fakîhü'l-İmâm-ı Ebî'l-Mansur Zâfir b. el-Hüseyn b. Gâzi el-Halebî el-Ezdî, *Ahbârü ed-Düvelü'l-Mümgatü'a (ed-Devletü's-Sâciye bi'l-Cibâl)*, (ed. G. W. Freytag), Locmani Fabulae et Plura Loca Ex Codicibus Maximian Partem Historicis Selecta in Usum Scholarum Arabicorum, Bonnae, Apud A. Marcum 1823, s. 34-35; Ali b. Muhammed b. Abdülkerîm el-Cezerî eş-Şeybânî Ebu'l-Fida İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih, (İslâm Tarihi)*, c. VI, (trc. heyeti: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özeydin, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), (VI. cilt trc. Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016, s. 283, 327; Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, (Primum ed. M. J. De Goeje), (ed. J. H. Kramers), Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. II, Leyden 1967, s. 349; Aliyev Salih Muhammedoğlu, "Kafkasya (Tarih)", *DİA*, c. XXIV, 2001, s. 158; Ziya Musa Büniyatov, *Azerbaycan VII-IX Eserlerde*, Bakü 2007, s. 49; Büniyatov, "Azerbaycan" *DİA*, c. IV, 1991, s. 318-319; Hakkı Dursun Yıldız, "Sâcoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. VI, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, s. 93-94, 100-

Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin
Hâkimiyeti

Sâcoğullarının Azerbaycan'da son bulan hâkimiyeti bölgede kısa süreliğine otorite boşluğu oluşturmuş ve bundan istifade eden bazı komutanlar bölgeyi ele geçirme yarışına girmişlerdi. Bu komutanlar, daha önce Sâcoğulları yönetimindeki ileri gelen devlet adamlarıydı. Hanedanın son temsilcisi olan Ebü'l-Müsâfir Feth b. Muhammed el-Afşin'den sonra yönetimi Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın kölesi olan Müflih el-Yusufi'ye (Sâci) geçen Azerbaycan, bu çalkantılı dönemde yine Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın iki adamı olan Deysem b. İbrahim el-Kürdi² ve Ebü'l-Kâsım Ali b. Ca'fer arasında yeni iktidar çekişmelerine sahne olmuştu. Ancak bu çekişmelerin başlangıcında bölge yine Türk idarecilerin yakın adamlarının elinde kalmaya devam edecekti. Bölgede değişen dengelere ayak uyduramayan Müflih el-Yusufi 320 (932) yılında Deysem'in saldırısından kaçıp Yezid'e sığınmış fakat ondan beklediği desteği alamamıştı. Yezid, Deysem'den korkusu nedeniyle Müflih el-Yusufi'yi önce hapsetmiş ardından Deysem'e teslim etmişti. Bu hamle Azerbaycan idaresini Deysem'e teslim etmek anlamına gelmekteydi.³

101; Yovhannēs Draxanakerte'i, *History of Armenia*, (trans. and commentary. Rev. Krikor H. Maksoundian), U.S.A. 1987, s. 125-126, 137-138, vd..

² Babası ve kendisinin harici mezhebinden olduğu öne sürülen Deysem, Harun eş-Şâri'ye (el-Harici) tabi olan babasının Harun'un ölümünden sonra Azerbaycan'a gelip burada bir Kürtle evlenmesinden dünyaya gelmiştir. Gençlik yıllarında Yusuf b. Ebü's-Sâc'a tabi olup onun terbiyesinde yetişen Deysem onun emrinde sergilediği başarıları nedeniyle bir hayli şöhrat kazanmıştı. Onun bu şöhrati Azerbaycan'da hak iddia etmesine ve efendisi Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın ölümünü fırsat bilerek harekete geçmesine neden olmuştu. Askerlerinin çoğunu Kürtlerden oluşturan Deysem az da olsa ordusunda Veşmgir'den sonra ordusuna katılıp Azerbaycan'a gelen Deylemilere de yer vermiştir. *Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbâri'l-Hakâik*, c. IV/I, (neşr. Ömer Saidi), Şam 1972, s. 319; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 250; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 52; Abdurrahmân İbn Haldûn, *Târîhi İbn Haldûn (Divânü'l-mübtde ve'l-haber fî târihi el-Arab ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevi's-sâni'lekber*, c. III, (neşr. Halil Şehade, Süheyl Zekkar), Beyrut 2000, s. 513; Clifford Edmund Bosworth, "Daysam", *Encyclopaedia Iranica*, VII/2, s. 172; Vladimir Minorsky, "Caucasica IV" *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. XXV/III, London 1953, s. 515-516.

³ Bu geçiş döneminden bahseden hemen hemen tüm kaynaklar Sâcoğullarından sonra bölgeye komutan vekillerinin hâkim olduğuna ve bundan sonra bölgede istikrarın bozulup her yerde karmaşanın hâkim olduğuna dikkat çekmektedirler. Arîb b. Sa'd el-Kurtubi, *Silatü Târîhi't-Taberî*, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Beyrut 1961, s. 125; Yıldız, "Sâcoğulları", s. 135; W. Madelung, "Banū Sâj", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III/VII, s. 720; Minorsky, "Merâğa", *DİA*, c. VI, 1992, s. 733; E. De Zambaur, *Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour L'Histoire de L'Islam*, Hanovre 1927, s. 179; Thoma Ardrouni, *Histoire des Ardrouni*, (çev. Marie Félicité Brosset), Collection D'Historiens Arméniens, S.-Petersbourg 1874, s. 233/dp. 6; Zâfir el-Ezdi, *Devletü's-Sâciye*, s. 39-40; M. X. Şerifli, *IX Asrın İkinci Yarısı-XI*

Irak ve İran'da 319-454 (932-1062) yılları arasında hüküm sürmüş olan⁴ Büveyhîlerin Irak'ta hâkim olmaya başladıkları ve hilafet otoritesinin iyice kaybolduğu bu çalkantılı dönemde Azerbaycan idaresi de el değiştirmeye başlamış ve bölgede Deylemîlerin⁵ etkinliği hissedilmeye başlanmıştı. Ancak olayların gidişatı Deysem'in beklediği gibi olmadı. Azerbaycan'da idareyi tesis etmenin kolay olmayacağını kestiremeyen bu yeni komutan, Azerbaycan'ı saldırılardan korumada ve bölgede siyaset yapmakta pek başarılı olamayacaktı. İlk başlarda ordusunun çoğunun Kürtlerden oluşmasına göz yuman Deysem, zamanla onların kendisine başkaldırması ve ülkenin çeşitli kalelerine hâkim olmaları nedeniyle onlara denge oluşturması için aralarında Sa'luk b. Muhammed b. Müsâfir ve Ali b. el-Fazl es-Sûlî gibi ileri gelen Deylemîlere çeşitli ikramlarda bulunup önemli görevler tevdi etmeyi uygun görmüştü. Böylece onları kendi yanına çekmeyi hedefliyordu. Zaten başvuracağı başka da bir güç yoktu ve bu hususta Deylemîlere muhtaçtı. Çünkü Sâcoğullarından sonra Türk askerler bölgeden ayrılıp Bağdat'ta Sâciyye birlikleri adıyla Abbasi iç siyasetinin en önemli unsurunu oluşturmuşlar ve Azerbaycan'la ilişkiyi tamamen kesmişlerdi.⁶ Bu sebeple Deysem, Deylemîlere görevler vererek

Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Bakü 2013, s. 133; Ahmed b. Lütfullah Müneccimbaşı, *Tarih-i el-bâb ve Şirvan*, (neşr. Vladimir Minorsky), Cambridge 1958, s. 5; Minorsky, *A History of Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries*, Cambridge 1958, s. 27; *Azerbaycan Tarihi*, c. II, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A. Bakıxanov Adına Tarih Enstitüsü, Bakü 2007, s. 244; Erol Kürkçüoğlu, *Nahçıvan Tarihi (V-XV. yüzyıllar)*, Erzurum 2007, s. 43; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 544; İbn Havkal, *Süretü'l-arz*, s. 331; Deysem adına 330 (941-942) yılında Debil'de, 340 (951-952) yılında Erdebil'de basılan ve günümüzde St. Petersburg'un Ermitaj müzesinde sergilenmekte olan paralar mevcuttur. Şerifli, *Azerbaycan*, s. 136.

⁴ Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *DİA*, c. VI, 1992, s. 496.

⁵ İran'ın kuzeyinde Hazar Denizi'yle Kazvin arasında yer alan bu dağlık bölge Deylem olarak adlandırılmaktadır. Deylemîlerden başka bu bölgeden çıkan Cüstâniler, Kengeriler, Salaroğulları ve Büveyhîler gibi hanedanların zaman zaman çevre yerlere saldırılarda bulunup hâkimiyetlerini genişlettikleri görülür. *Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib*, (neşr. Vladimir Minorsky), (çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008, s. 91; Tahsin Yazıcı, "Deylem", *DİA*, c. IX, 1994, s. 263-265; Şerifli, *Azerbaycan*, s. 150.

⁶ Sâciyye hakkında detaylı bilgi için bkz. Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Veşâyâtü'l-a'yân*, c. II, (neşr. İhsan Abbas), Beyrut 1968-1972, s. 250-251; Ebu'l-Fida İsmail İmadü'd-Din İbn Ömer İbn Kesîr İbn Davud İbn Kesîr el-Dımaşkî el-Kureyşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. XXI, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1985, s. 384; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 126-128, 132-138, vd.; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 561-567, vd.; Rüknuddîn Baybars el-Mansûri ed-Devâdâr, *Zübde'tü'l-fikre fî târihi'l-hicre*, c. V, Bibliothèque Nationale de France, Arapça El Yazması No:1572, s. 222, vd.; İbn Haldûn, *Târîhi İbn Haldûn*, c. III, s. 485.

Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin Hâkimiyeti

Kürtlere kaptırmış olduğu yerleri tekrar geri alabilmeyi planlıyordu. Bunu yaparken de Kürtlerin tepkisinden çekinmeyerek onları kınamış ve ileri gelenlerini hapse atmaktan kaçınmamıştır. Tüm bu karmaşık gelişmeler Azerbaycan'da hâkimiyetin Müsâfirler lehine el değiştirmesinin önünü açmıştı.⁷

1) Müsâfirler Öncesi Durum

Azerbaycan tarihinin en karışık dönemlerinden birini oluşturan bu geçiş dönemi, aslında Sâcoğullarının son dönemleriyle başlamıştı. Onların hilafetin çeşitli bölgelerinde olduğu gibi Azerbaycan'da da sergiledikleri yaklaşık 40 yıllık başarılı yönetimlerinin son bulması bölgeyi adeta karmaşaya sürüklemişti. Onların bölgedeki son temsilcileri zamanında, Abbasi Hilafeti, Karmatîler ve Deylemîler gibi bir takım siyasi teşekküllerin çıkardığı karışıklıklarla uğraşmaktaydı. İşte bu ortamda Müsâfirlerin bölgeyle ilk temasları Deylemîlerin ortaya çıktığı dönemlerde onların yayılmasına sağladıkları katkıyla başlamıştı. Rey'i ele geçiren Esfâr b. Şîreveyh'in, kumandanı Merdâvîc b. Ziyâr ed-Deylemî'yi, 316 (928-929) yılında Târm hâkimi ve daha sonra Azerbaycan ve çevresine hâkim olacak olan Müsâfirlerin atası sayılan Salar'a (Esvâr) gönderip itaatini sağlamaya çalışması, ölümüyle sonuçlanacak olan olayların başlamasına neden olmuştu. Merdâvîc, Târm'a vardığında Salar'la birlikte Esfâr'ın halka kötü muamelesi hakkında görüş birliğine varmışlardı. Öyle ki Esfâr yaptığı zulümle geride pek çok yıkık şehir, pek çok ölü ve mahvolmuş tarım arazileri bırakmıştı. Bu sebeple bu iki komutan aralarında anlaşıp güçlerini birleştirdiler ve Esfâr üzerine sefere çıkmaya karar verdiler. Esfâr ise Kazvîn'de Merdâvîc'in getireceği haberleri bekliyordu. Bu sırada Merdâvîc, Esfâr'ın komutanları arasında kendisine itimat edeceklerine mektuplar yazıp Salar'la yaptığı ittifakı belirterek kendi safına geçmelerini talep etmekteydi. Onlar bu teklifi kabul ederek Esfâr'a karşı yapılan ittifaka dâhil olmuşlardı. Esfâr'ın davranışlarından bıkip Merdâvîc safına geçenler arasında Esfâr'ın veziri Mutarrîf b. Muhammed de bulunmaktaydı. Bu olayların hemen akabinde Salar ve Merdâvîc, Esfâr üzerine yürüyerek onu Rey'e kaçırmaya mecbur ettiler. Devam eden kovalamacaların akabinde Merdâvîc, Esfâr'ı öldürerek emirliğini ilan etmişti.⁸ Merdâvîc'in bu şekilde toprak elde edip

⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 52.

⁸ *Kitâbü'l-Uyûn*, c. IV/I, s. 233-234; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 527-528; Maçoudi, *Les Prairies D'or*, c. IX, (metin ve trc. C. Barbier de Meynard, Pavet de Courteille), A

bağımsız hareket etmesi Halife Muktedir-Billâh'ın dikkatinden kaçmıyordu. Halife 320 (932) yılında sancak ve ahidnâme göndererek Azerbaycan, Ermeniyeye, Arran, Kum, Nihâvend ve Sicistan'ı ona iktâ etti. Böylece Ziyârî hanedanının kurucusu olan Merdâvîc kısa sürede hâkimiyetini genişletti.⁹

Fakat Merdâvîc'in bölgeyle pek fazla ilgilendiği veya buraya hâkim olabildiği söylenemez. Çünkü o sıralarda bölge çoktan Deysem'in otoritesine boyun eğmek üzereydi. İdarenin sürekli el değiştirmeye başladığı bölge bu kez farklı bir tehlikeyle karşı karşıyaydı. Müsâfirlerin hâkimiyetinden kısa süre önce Veşmgîr ed-Deylemî'nin Cibâl bölgesi valilerinden Leşkerî b. Merdî'nin 326 (937-938) yılında Azerbaycan'ı istila girişimi ve Deysem'in hâkimiyetini sarsması bölgenin Deylemî hâkimiyetine giriş sürecini hızlandırmıştı. İkili arasında çıkan hâkimiyet mücadelesinde bir ara Erdebil hariç tüm Azerbaycan'ı ele geçirmeye muvaffak olan Leşkerî, nihayet Deysem'in karşısında tutunamayarak bölgeyi tekrar ona bırakmıştı. Ancak Deysem'in bu kez de diğer adamlarıyla arasının bozulması Azerbaycan'da bir türlü idareyi tesis edememesine neden olacak ve Merzubânları bölgenin tek hâkimi yapacaktı. Leşkerî ile ilgili kayıtlar onun Deylemîlerin önemli devlet adamlarından olduğunu göstermektedir. Onun Azerbaycan'ı istila girişimi, Deysem'i ilk iki muharebede mağlup etmesine rağmen, oldukça gayretli ve kahramanca savaşan Erdebil halkının mücadelesi ve Veşmgîr'in Deysem'e yardımları neticesinde başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bir ara gece baskınıyla Erdebil'i ele geçiren Leşkerî'nin gündüzleri şehirde geceleri ise bir mil uzaktaki karargâhında geçirmesi savaşın seyrini değiştirmişti. Onun şehirden gidişini fırsat bilen Erdebil halkı bir taraftan surları tamir etmiş diğer taraftan Deysem'e haber verip

L'Imprimerie Impériale, Paris 1823-1877, s. 15-20; Muhammed b. Abdilmelik el-Hemedânî, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Beyrut 1961, s. 251; İbn Haldûn, *Târihi İbn Haldûn*, c. III, s. 476-477; Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fününi'l-edeb*, c. XXVI, (tahk. Abdülmecîd Turhaynî), (neşr. Muhammed Ali Beydun), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004, s. 6-8; Cemâlüddîn Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrıberdî el-Atâbekî, *en-Nücümü'z-zâhire fi Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, c. III, (neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1992, s. 244; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, c. V, s. 210.

⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 555; İbn Tağrıberdî, *en-Nücümü'z-zâhire*, c. III, s. 263; El-İmâm Şihâbüddîn Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akeriyyî el-Hanbelî el-Dımaşkî İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb*, c. IV, (neşr. Abdülkâdir el-Arnaût, Mahmûd el-Arnaût), Beyrut 1986-1995, s. 97; Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabi, *Târihu'l-İslâm ve veşeyâtü'l-meşâhir ve'l-a'lâm*, c. VII, (neşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 2003, s. 225; Ahmet Güner, "Merdâvîc b. Ziyâr", *DİA*, c. XXIX, 2004, s. 178.

Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin
Hâkimiyeti

Leşkerî'yi arkadan sarmasını söylemişlerdi. Bu plan neticesinde Leşkerî ağır bir mağlubiyet alarak Mugan'a kaçmıştı. Sonrasında daha güçlü bir orduyla harekete geçen Leşkerî bu defa Deyssem'i mağlup ederek ağırlıklarını ele geçirmişti. Deyssem derhal Rey'de bulunan Veşmgîr'in yanına giderek Leşkerî'yi ona şikâyet etti. Ayrıca Mugan'da İbn Delûle'den yardım alıp Cibâl'i ele geçiren Leşkerî'nin kendisi için de tehlikeli olabileceğini ve Rey'i ele geçirebileceği ihtimalini öne sürdü. Bu tehlikelerden dolayı Veşmgîr derhal Deyssem'in asker ve yardım talebini karşılamıştı. Fakat bu sırada Leşkerî'ye yardımcı olan İbn Delûle ve adamlarının çiçek hastalığından öldükleri haberi geldi. Leşkerî ise Muhammed b. Müsâfir el-Leşkerî'nin yeğeni Belsuvar b. Melik b. Müsâfir adlı önemli kumandanını Veşmgîr'e karşı önlem olarak aralarındaki hudut şehri Meyânic'e gönderdi. Bu sırada Leşkerî'nin komutanlarından bir kısmının Veşmgîr'e yazdıkları mektuplar ele geçirildi. Bu komutanlar Leşkerî'nin Veşmgîr'e itaatten ayrılması nedeniyle af dileyip Leşkerî'nin efendisi Veşmgîr'e itaat ettiğini zannettikleri için onunla beraber olduklarını öne sürüyorlardı. Deyssem'in askerleriyle yola çıktığını duyan Leşkerî savaşmaktan çekinip Ermenilere saldırmayı ve onlardan topladığı ganimetle birlikte Musul'a gitmeyi planlıyordu. Bu sebeple Ermenilere saldırarak pek çok hayvan ve ganimet ele geçirdi. Bu esnada Zevzân'a yakın bir yerde Ermeni kalesinde bulunan Ermeni yönetici Adom sulh yaparak topraklarının yağmalanmasına mani olmuştu. Fakat daha sonra Leşkerî'nin adamlarının bir kısmı Ermenilerin kurduğu pusulara düşerek ölmüş ve mallarını kaybetmişlerdi. Askerlerin bir kısmı Musul'a bir kısmı da Bağdat'a ve çeşitli yerlere dağılmışlardı. Musul'da Nâsirüddeve b. Hamdân'ın yanına varan Leşkerî buradan aldığı yardımla tekrar Azerbaycan'a yürüdü. Nâsirüddeve b. Hamdân'ın onun yanına verdiği birliklerin başında daha sonra 331 (942-943) yılında Azerbaycan ve Ermeniyeye vali atanacak olan Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Sâid b. Hamdân vardı. Fakat bu birlikler de Deyssem'e karşı başarı gösteremeyince Azerbaycan Deyssem'in idaresinde kalmaya devam etti.¹⁰

¹⁰ *Kitâbü'l-Uyûn*, c. IV/I, s. 319; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 221-224; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 20-22; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XXI, s. 327-329; Leşkerî'nin sulh yapıp yağmalamaktan vazgeçtiği şehir Turm (Hetum) yönetimindeki Antzevatsik'ti. Buranın İslam kaynaklarında Turm olarak geçen prensi Apupelc'in oğlu Gurgen'in oğlu Adom'du. René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2006, s. 459; Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sülî, *Ahbârü'r-Râzi-Billâh ve'l-*

Daha ziyade Vaspuragan'daki Ardzrounilerin hanedan tarihçisi olan Thoma Ardzrouni'deki kayıtlar da 937 yılında ölen Haçik Gagik'in son dönemlerine doğru Aghbag eyaletinde yer alan Hadamakert'in (Van/Başkale) Deylemlilerin saldırısına maruz kaldığını göstermektedir. Suriye'ye gitmek isteyen Deylemli askeri birliği Hadamakert'e gelerek pek çok çocuk ve kadını esir alıp ilerlemeye devam etmişlerdi. Buna kayıtsız kalmayan Haçik Gagik sadık ve seçkin bir süvari birliğini onlar üzerine göndermişti. Ardzrouni'nin anlatımına göre Antzevatsik'te yapılan çarpışmalarda cesur olmalarına rağmen Deylemli askerleri Ermeni atları altında tarladaki otlar gibi ezilmişti. Yaklaşık 2.000 Deylemlinin ölümüyle sonuçlanan bu savaşta Deylemliler ordugâhlarını kaybettiği gibi esirleri de kaybetmişlerdi. Ermeni askerlerinin kurtardığı esirler evlerine geri gönderilmişti.¹¹

2) Merzubân'ın Azerbaycan'da İdareyi Ele Alması

Müslümanların bölgedeki hâkimiyeti Türk hanedan Sâçoğullarından sonra Deylemî mensubu ve adları kayıtlarda Merzubânlar, Müsâfirler, Kengerîler veya Salaroğulları şeklinde geçen hanedanın eline geçmişti. Ermeni kaynakları da onların Deylemî olduğunu ve liderlerinin Sallar olarak isimlendirildiğini belirtmektedir. İbn Havkal, Muhammed b. Müsâfir'den sonra yerine geçip burada divanlar kurup metbuları için kanunlar oluşturan oğlu Merzubân'ın Sallar olarak isimlendirildiğini kaydetmektedir.¹² Hamevî'de yer

Müttakillillâh ev Târihu'd-devleti'l-Abbâsiyye sene 322 ilâ sene 333 Hicriyye min Kitâbi'l-Evrâk, (neşr. Heyworth Dunne), Kahire 1935, s. 232.

¹¹ Burada sözü geçen Deylemî askerlerinin, başlarında Salar adlı birine itaat ettikleri kaydedilir. Hadamakert'e saldıran bu Deylemlilerin 914 yılından itibaren Berzea'da bulunan Ruslara saldırıp bölgeyi ele geçiren Merzubânlarla aynı hanedan oldukları ileri sürülmektedir. Ardzrouni, *Histoire des Ardzrouni*, s. 243, 243-244/dp. 4; Diğer taraftan bu tarihler Doğu Roma'nın da Anadolu'ya akınlarını sıklaştırıp Müslümanlarla savaştığı dönemlerdi. Özellikle Erzurum ve çevresi mücadelenin en şiddetli geçtiği önemli mevkiilerdendi. Bu anlamda Anadolu'da Doğu Roma akınlarını kesmek Abbasi Devleti'nin güvenliği için birinci önceliklerdendi. Ömer Subaşı, "Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri", *Türkish Studies*, Vol. V/III, 2010, s. 1839-1840.

¹² Movses, Arapların gücünün azalmasıyla Deylemler adlı bir grubun güçlendiğini ve bu dönemde onlardan Salar adlı birinin Berzea'ya gelip Albanya, İran ve Ermeniyeye'yi yönetmek üzere burayı ele geçirdiğini belirtir. Movses Dasxurants'i's, *History of the Aghuans*, (trans. Robert Bedrosian), s. 140; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 348; Açoğh'ig de Daron (Asolik), *Histoire Universelle Par Étienne Asolik de Tarôn Traduite de l'arménien et Annotée*, Livre III, (neşr. E. Dulaurier), Paris 1883, s. 45; Gürcü kroniği de onlardan Azerbaycan ve Berzea hâkimi olarak Salarlar adıyla bahseder. *Kartlis Tskhovreba (History of Georgia)*, (trans. Dmitri Gamq'relidze, Ed: Roin Metrevelli and Stephen Jones), Georgian National Academy of

Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Mûsâfirlerin
Hâkimiyeti

alan bir kayıt onlarla ilgili ilk bilgilerin Târûm'daki Semîrân Kalesi'ni ele geçiren ve hanedanın ilk temsilcilerinden olan Âl-i Kenger'e kadar uzandığını göstermektedir. Bu kayıtlar ayrıca onların Kengerîler olarak da anılmasına neden olmuştur. Bununla birlikte Cüstânî hükümdarı III. Cüstân b. Vehsûdân el-Melik'in kızı Harâseveyh'le evlenerek bu hanedanla akrabalık tesis etmiş olan Muhammed b. Mûsâfir, Mesudî'de Esvar olarak kaydedilirken Kitâbü'l-Uyûn'da Sevar şeklinde kaydedilmiştir. Bu ismin zamanla Mûsâfir şeklini aldığı düşünülmektedir. Ayrıca bu evlilikle alakalı kayıtlar bu ilişkinin akrabalık bağından ziyade Semîrân Kalesi'nin ele geçirilmesiyle alakalı olduğunu göstermektedir. 10. yüzyılın başlarında Cüstânîlerin otoritesi aile içi anlaşmazlıklar ve Mûsâfirlerin giderek güçlenmesiyle iyice azalmaya başlamıştı. Öyle ki III. Cüstân b. Vehsûdân kardeşi Ali tarafından öldürülerek kırk yıllık saltanatına son verildi. Bundan sonra Abbasilerin hizmetine giren Ali, İsfahan yöneticisi oldu. Mûsâfirlerin atası Muhammed b. Mûsâfir önce Ali'yi daha sonra da kardeşi Hüsrev Firuz'u öldürerek kayınpederinin intikamını aldı. Fakat buna rağmen Alamut'un Firuz'un oğlu tarafından ele geçirilmesini önleyemedi.¹³ Yine de Mûsâfirler bölgede hâkimiyeti kısmen de olsa sağlamaya

Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014, s. 145; Bu hanedanın yöneticileri İbn Salar olarak kaydedilmektedir. Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s. 392; Ayrıca Salar ed-Deylemî olarak da karşımıza çıkmaktadır. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, c. VII, s. 761; Araştırmacıların bir kısmı Salaroğullarının Azerbaycan'daki hâkimiyetlerinin 916 yılında başlayıp 1090 yılına kadar devam ettiğini belirtir. Robert H. Hewsen, *Armenia: A Historical Atlas*, The University of Chicago Press, London 2001, s. 110; Ancak 916 yılında bölgede hâlen Sâcoğullarının hâkimiyetinin devam ettiği bilinmektedir. Arîb b. Sa'd, *Sılatü Târîhi't-Taberî*, s. 125; Yıldız, "Sâcoğulları", s. 135; Zâfir el-Ezdî, *Devletü's-Sâciye*, s. 39-40.

¹³ Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. III, Beyrut 1977, s. 256-257; Maçoudî, *Les Prairies D'or*, c. II, s. 76, c. IX, s. 16; *Kitâbü'l-Uyûn*, c. IV/I, s. 338; Güner, "Mûsâfirler", *DİA*, c. XXXII, 2006, s. 68-69; Bosworth, "The Political and Dynastic History of The Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, Vol. V, (ed. J. A. Boyle), Cambridge 1968, s. 30-31; Madelung, "The Minor Dynasties of Northern Iran", *The Cambridge History of Iran*, Vol. IV, (ed. R. N. Frye), Cambridge 1975, s. 223-224; Cüstânîlerin kardeş hanedanlığı olarak görülen Mûsâfirler, Farsça'da askeri komutan anlamında Salar adından başka Kengerî'den ziyade Lengerîlere de dayandırılmaktadır. Bosworth, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri: Devletler, Prenslıklar, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü*, (çev. Hande Canlı), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005, s. 212; Azerbaycan'ın en karışık döneminde Sâcoğullarından sonra tüm Azerbaycan'da faaliyet göstermeye çalışan Merzubânlar hanedanının kökeniyle alakalı birkaç görüş öne sürülmüştür. Hanedan için kullanılan diğer bir ad olan salar kelimesinin Türkçe olup yurd tutan anlamına geldiği bilinmekle birlikte Kenger kolundan geldikleri veya Deylemî oldukları ileri sürülmüştür. Minorsky ise onların Hazar kavimlerine yakın bir dile sahip olduklarını kabul etmektedir. Mehmetov'un ileri sürdüğüne göre Kengerîler Mûsâfirlerin Azerbaycan'da faaliyet

başlamışlardı. Târm ve civarının hâkimi Ahmed b. Müsâfir olurken, 304 (916-917) yılında Sâcoğullarından Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın Munis tarafından mağlup edilmesinden sonra Ahmed b. Müsâfir'in kardeşinin oğlu olan Ali b. Vehsûzân, Rey, Dünbâvend, Kazvîn, Ebher ve Zencân'a tayin edilmişti. Ancak amcası Ahmed b. Müsâfir onun üzerine giderek onu yatağında öldürmüştü.¹⁴

Müsâfirlerin ilk temsilcisi sayılan Muhammed b. Müsâfir es-Sallar'ın bölge siyasetinde etkin olmasında öne çıkan en mühim faktör, Deysem'in veziri Ali b. Ca'fer'in 330 (941-942) yılında kaçıp kendisine sığınması olmuştu. Azerbaycan'da Merzubânlar hanedanının kuruluşu olarak bu tarih kabul edilmektedir.¹⁵ Mali işlerdeki başarılarıyla dikkat çekmiş olan Ali b. Ca'fer, Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın sadık adamlarından olup Sâcoğullarına hizmet etmiş Sâhib-i Zimam (Maliye Vekili) ve Azerbaycan'ın ileri gelen kâtiplerinden biri olarak önemli bir devlet adamıydı. Muhammed b. Müsâfir daha önce Sefid Rûd Vadisi'ndeki Târm ve Semîrân Kalesi hâkimiyken daha sonra Cüstânîlerle olan ilişkilerini hiçe sayıp gücünü arttırarak Azerbaycan ve Ermeniyeye doğru hâkimiyetini genişletmişti.¹⁶

İslam coğrafyacıları ve seyyahlarının kaydettiğine göre diğerlerinden farklı bir hükümdarlık sarayı ve oldukça mamur bir başkenti olan Muhammed b. Müsâfir, Deylem'in başkenti olan Semîrân'da ikamet eden ve sanatkârlara oldukça önem veren birisiydi. Deylem'in en müstahkem yerlerinden olan Semîrân şehrinde yaklaşık iki bin sekiz yüz elli kadar ev bulunmaktaydı. Muhammed b. Müsâfir iyi bir iş veya eser görünce onun üreticisini sordurup bulur ve ona para göndererek başkentine geldiği takdirde gönderdiği paranın iki katını vereceğini vaat ederdi. Semîrân Kalesi'ni de bu vaatlerle inşa ettirmişti. Sanatkâr gelince hayatı boyunca kalede kendisine hizmet etmesi için ondan söz

göstermelerinden yaklaşık 7 yüzyıl öncesine kadar Azerbaycan'da yer almaktaydılar. Ancak Deylemlilerin sahasına ne zaman ve nereden geldikleri hakkında bilgiler kesin değildir. Fakat onların Gürcistan ve Azerbaycan'da 5. yüzyıllarda aktif oldukları göz önünde bulundurulunca Deylemî sahasına kuzeyden gelebilme ihtimalleri daha da güçlenmektedir. İsmail Mehmetov, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (eklemeler, notlandırma ve düzenlemelerle Türkçe yayına haz. Ekber N. Necef, Şamil Necefov), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009, s. 227-228/dp. 2; Ayrıca salar isminin serdar kelimesinden türemiş olabileceği de görüşler arasındadır. Madelung, "Northern Iran", s. 224.

¹⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 29; Zâfir el-Ezdî, *Devletü's-Sâciye*, s. 35-38; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VI, s. 454; Baybars el-Mansûrî, *Zübdetü'l-fikre*, c. V, s. 182.

¹⁵ Şerîfli, *Azerbaycan*, s. 149; Müsâfirlerin hâkimiyet tarihleri ve sırası için bkz. Zambaur, *Chronologie*, s. 180.

¹⁶ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 354; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 249; *Azerbaycan Tarihi*, s. 245; Bosworth, *İslam Devletleri*, s. 213.

Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin
Hâkimiyeti

alırdı. Geliri oldukça fazla gideri ise çok az olan Muhammed b. Müsâfir bol miktarda para ve hazineye sahipti. Ancak çocuklarıyla arası iyi değildi. Bir gün avdan döndüğünde çocukları kale kapısını kapatarak onu kaleye almamışlar ve hâkimiyetindeki başka bir kaleye saklanmak zorunda bırakmışlardı. Buna rağmen çocukları onun beş bin kadar sanatkâr adamını serbest bırakarak ona iyilik yapmışlardı. Ortanca oğlu, babasının kendisini isyankâr olarak itham etmesi endişesiyle onu başka bir kaleye sığınmaya mecbur bırakmaktan utanç ve hoşnutsuzluk duymaya başlamıştı. Buna rağmen para, erzak ve hazineleri ele geçirmek için büyük bir Deylemî ordusu hazırlayarak Azerbaycan'a geldi ve yaptığı faaliyetlerle adını uzak ve yakın herkese duyurmuştu.¹⁷

Ancak çocuklarıyla aralarındaki temel problem çocukların hazineyi ele geçirme istekleri değildi. Hoşnutsuzluğun asıl nedeni Ali b. Ca'fer'e düşman olanların onu Deysem'e şikâyet etmesi ve onun Deysem'in kendisine zarar vereceğinden korkması nedeniyle Târm'a kaçıp Muhammed b. Müsâfir'in yanına sığınmasıydı. İşte bu durum Müsâfirler ailesinde mevcut olan bir takım huzursuzluğun iyice artmasına neden oldu. Çünkü bu sırada Muhammed b. Müsâfir'in çocukları Vehsudân ve Merzubân babalarına olan kinleri nedeniyle ona ait Semîrân Kalesi'ni ele geçirmekteydiler. Onların babalarından nefret etmelerinin sebebi ise onun, ailesine kötü davranması ve çocuklarını ufak suçlar nedeniyle bile cezalandırıyor olmasıydı. Bu durumda babasıyla arası açılan Vehsudân ondan kaçarak Târm'daki kalelerden birinde olan kardeşi Merzubân'ın yanına vardı. Babaları onları ayırmadan ele geçiremeyeceğini bildiği için Merzubân'ı bir mektupla yanına çağırıldı. Bunu duyan Vehsudân kardeşine gitmesi halinde kendisinin de kaleden çıkacağını ve babalarının kendilerini yakalama planlarının olduğunu belirtti. Kaleden birlikte çıkan bu iki kardeş yolda babaları tarafından kaledekilere gizlice gönderilmiş olan bir elçiyi yakaladılar. Babalarının kendileri hakkındaki kararlarından korkan Merzubân ve Vehsudân, dirayetli bir kadın ve III. Cüstân b. Vehsudân'ın kızı olan anneleri Harâseveyh'ten babaları hakkında sürekli bilgi alıyorlardı. Ali b. Ca'fer'in kendilerine kötü davranmasından endişe duyan Merzubân ve Vehsudân bu

¹⁷ Azerbaycan yolu üzerinde Sefid Rud ve Şah Rud nehirlerinin kavşak noktasının üç fersah batısında yer alan Semîrân Kalesi 7. (13.) yüzyıllarda Bâtıniler tarafından harap hale getirilmiştir. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. III, s. 256; Abû-Dulaf Mis'ar Ibn Muhalhil, *Travels in Iran*, (Arabic Text with an English Translation and Commentary: V. Minorsky), Cairo University Press 1955, s. 5; Nasir Xosro, *Sefername*, (çev. Erkan Çardakçı), İstanbul 2016, s. 47; G. Le Strange, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, Newyork 1873, s. 226.

hususta babalarını ikna edemeyince onu hapse atmaya ve bazı kaleleri ele geçirmeye karar vermişlerdi. Annelerinin de yardımıyla Muhammed b. Müsâfir'in zahire ve mallarını sakladığı kaleyi ele geçirip onun tüm mallarına el koyan iki kardeş, babalarını hazinelerinden mahrum bir şekilde hapse atarak kontrolü ele geçirdi. Durumdan tedirgin olan Ali b. Ca'fer ise bu kardeşlerden Merzubân'a yakınlaşıp onun emrine girmeye ve onu Azerbaycan'ın ele geçirilmesine dair etkilemeye karar vermişti. Ayrıca ona kendi bildiği yoldan Azerbaycan'ı ele geçirmekle birlikte pek çok mal da vadeliyordu. Bu girişimde başarılı olan Ali b. Ca'fer nihayet Merzubân'ı etkileyerek onun veziri ve ordu komutanı olmayı başarmıştı.¹⁸

İsteddiği makamı ele geçiren Ali b. Ca'fer bölgede siyasete yön vermeye başlamış ve mezhep farklılıklarından istifade edip Deyssem'in elinde olan Azerbaycan'ı ele geçirme girişimlerine başlamıştı. Hemen belirtmek gerekir ki onun Merzubân'la bu derece kolay uyum sağlaması ikisinin de Şî'î olmasından kaynaklanmaktaydı. Hatta kendisi ileri gelen bir Bâtînî davetçisiydi. Deyssem ise Hz. Ali karşıtı olarak haricilerden olduğu için onun gibi düşünmeyen herkes ondan uzaklaşmanın çarelerini aramaktaydı. Bu durumu iyi değerlendiren Ali b. Ca'fer, Deyssem'den korkan ve ondan hoşlanmayan kim varsa mektuplar gönderip kendine taraftar edinmeye çalışıyordu. Onun bu çağrısına ilk cevap Deyssem'in güvenini kazanıp önemli mevkilere gelen Deylemîlerden geldi. Deyssem'i terk edip Ali b. Ca'fer'in dolayısıyla Merzubân'ın yanında yer alan bu önemli asker kitle, Azerbaycan'da yeni idarenin kurulmasına önemli katkı sağlayacaklardı. Yeterince güçlendiğine kanaat getiren Merzubân, Azerbaycan üzerine yürüyerek Deyssem'le savaşa başladı. Deyssem'in talihsizliği burada da devam etti. Merzubân'ın tarafına geçen Deylemîler, geride kalan Kürtler de dâhil tüm askeri Merzubân'ın safına geçmeye teşvik ediyor ve onların eman olarak kendilerine katılmalarını sağlıyorlardı. Bu hamle Deyssem'in yanında tutabildiği az sayıdaki askeriyle birlikte, Ermeniye'de daha önce irtibata geçtiği Câcîk b. ed-Deyrânî'nin (Haçık Gagik) yanına kaçmasına neden olmuştu. Yakın çevresi ona her ne kadar mezhep ve ırk ayrımından dolayı Deylemîleri kendisinden uzaklaştırmasını tavsiye etmiş olsa da o bunu dinlemeyerek hataya

¹⁸ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 250; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 52-53; Madelung, "Northern Iran", s. 232.

Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin
Hâkimiyeti

düşmüş ve Azerbaycan'ı Merzubân ve Ali b. Ca'fer'in yönetimine terk etmek zorunda kalmıştı.¹⁹

Ancak bu ikilinin Azerbaycan'ı uyum içinde yönettikleri söylenemez. Merzubân tarafından atanmış olmasına rağmen Ali b. Ca'fer halka kötü davranarak görevini kötüye kullanıyordu. Bu durum ikisinin arasını açmış ve Merzubân'ın onu görevden almak için fırsat kollamasına neden olmuştu. Ali b. Ca'fer'in de ona karşı planları vardı. Ayrıca Ali b. Ca'fer, Îskeveyh olarak tanınan kâtibi Ebû Sa'îd İsa b. Musa'ya karşı da kötü davranmış Merzubân'ı onun mallarını ele geçirmesi için kışkırtmıştı. Yaptığı plana göre Tebriz halkını Merzubân üzerine kışkırtıp Deylemîleri ortadan kaldırmalarına neden olacaktı. Bu sebeple Tebriz'in zenginliklerini öne sürerek Merzubân'ı burayı ele geçirmeye teşvik etti. Tebriz dönemin önemli merkezlerinden olup sağlam bir sura ve meyveliklere sahipti. Halkı gayet zengin ve cesaretliydi. Tuzağa düştüğünün farkında olmayan Merzubân güvendiği adamlarından Cüstân b. Şermzen, Muhammed b. İbrahim, Dellîr b. Averagespah, Hâcib Hasan b. Muhammed el-Mühellebî ve Deylemîlerin yer aldığı ordusunu Ali b. Ca'fer'in emrine vererek Tebriz'e gönderdi. Tebriz'e varan Ali b. Ca'fer burada planını devreye soktu ve ilk olarak Tebriz halkının güvenini kazanarak onlara daha önce Merzubân'ın birliklerinden kaçan Deysem'i de Tebriz'e davet etmelerini tavsiye etti. Kendisi de ona mektup yazarak affını diledi. Ancak Deysem ona yazdığı cevapta Deylemîleri öldürmediği takdirde kendisine inanmayacağını belirtti. Ali b. Ca'fer bunun üzerine Tebriz halkına Merzubân'ın buranın mallarını ele geçirmek için kendisini gönderdiğini ve Deylemîlerin Tebriz halkının tamamını katledeceğini belirterek onları Deylemîleri öldürmeleri için kışkırttı. Tüm bu söylemlere inanan Tebrizliler bir taraftan Merzubân'ın güvendiği komutanları ele geçirip Deylemîleri kılıçtan geçiriyor diğer taraftan da Deysem'e davet mektupları gönderiyorlardı. Askerleriyle yola çıkan Deysem, Merzubân'ın hâkimiyetindeki Kürtleri de birliklerine katıp Tebriz'e

¹⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 250; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 53; Madelung, "Northern Iran", s. 232; Deylemîlerin kuzeye doğru yayılması Muhammed b. Müsâfir'in iki oğlunun aralarında anlaşma sağladığı 330 (941) yılından itibaren başlamıştı. Anlaşmaya göre Merzubân Azerbaycan ve çevresine Vehsudân ise baba mirası olan Târm ve çevresine hâkim olacaktı. Ayrıca Vehsudân'ın bölgede bastırıldığı paralar kaynakların belirttiği gibi onun İsmailî olduğunu doğrulamaktadır. Münecçimbaşı, *Tarih-i el-bâb ve Şirvan*, s. 5; Minorsky, *Sharvân and Darband*, s. 27, 61; Madelung, "Northern Iran", s. 225; Şerifli, *Azerbaycan*, s. 135; Paralar hakkında bkz. Aram Vardanyan, *The Coins as Evidence for the History of Armenia and Adharbayjan in the Xth Century ad*, Tübingen 2013, s. 14-16.

doğru ilerledi. Gelişmelerden haberdar olan Merzubân, Ali b. Ca'fer'e karşı tutumundan dolayı pişman olmuş ve Deysem'le savaşmak üzere ordusuyla Tebriz'e doğu hareket etmişti. Bu arada Muhtar lakabı verdiği Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdillâh b. Mahmud'u hilatlar giydirerek kendisine vezir yaptı. Sonrasında şehrin dışında Deysem ve beraberindekileri bir kez daha mağlup eden Merzubân, onların geri çekilip kaleye sığınması nedeniyle bu kez kaleyi muhasaraya başlamıştı. Ayrıca Ali b. Ca'fer'e haber gönderip teslim olması halinde eman vereceğini belirtiyordu. Yaptıklarından pişman olan Ali b. Ca'fer'in, kendisine vaat edilen hiçbir şeyi ve herhangi bir makam istemediğini, tek isteğinin bu işten sağ salim kurtulmak olduğunu iletmesi üzerine Merzubân ona zarar vermeyeceğine dair yemin etmişti. Aynı mezhepten olan itimat ettikleri bir kişi bu ikili arasında arabulucu oldu. Bu sırada kuşatmanın şiddetine dayanamayan Deysem kaçıp Erdebil'e varınca Merzubân buradaki kuşatmayı devam ettirecek küçük bir birlik bırakarak Ali b. Ca'fer'i yanına aldı ve Erdebil'e vardı. Kardeşi Vehsudân'ı da yanına alıp Deysem'le savaşa burada devam etti. Diğer taraftan Deysem'in veziri Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed en-Nu'aymî'ye haberler gönderip vezirlik teklifinde bulunarak yanına çekmeye çalıştı. Bu girişim mücadelenin seyrini değiştirmişti.²⁰

Vezir Ahmed en-Nu'aymî'nin Deysem'e yaptığı tavsiye Erdebil ileri gelenleri vasıtasıyla Merzubân'dan eman alınıp sulh istenmesi ve onun itaatine girilmesi yönündeydi. Ancak uzayan kuşatma nedeniyle perişan olan halkın her an öfkeyle isyan edebilme ihtimali Deysem'i bir hayli korkutuyordu. Halkın Merzubân'la anlaşıp kaleyi teslim edeceğine dair bazı belirtiler vardı. Durumu değerlendiren Deysem gerçekten de vezirin belirttiği gibi halkın erzak sıkıntısı çektiğini ve şikâyetlerin baş gösterdiğini tespit etmişti. Bu sebeple vakit kaybetmeden Erdebil ileri gelenlerini sulh amacıyla Merzubân'a gönderdi. Diğer taraftan Merzubân'la irtibat halinde olan Vezir Ahmed en-Nu'aymî, ona haber gönderip elçilik heyetini alıkoymasını ve bu vesile ile Deysem'i huzura gelmeye zorlamasını istedi. Aksi halde Deysem itaat fikrinden vazgeçebilirdi. Erdebil halkı da ileri gelen elçilik heyetinin hapsedilmesinin sebebi olarak Deysem'i görmeye başlayacak ve sağlam bir eman almış olmasına rağmen Merzubân'ın huzuruna neden gitmediği hususunda ona baskı yapacaktı. Plan bu şekilde işleyince baskılara dayanamayan Deysem, Erdebil'i Merzubân'a terk etmek zorunda kaldı ve hayat güvencesi şartıyla eman dileyerek vakit kaybetmeden Merzubân'ın huzuruna gitti. Ona gayet saygın davranan

²⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 250-251; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 53-54.

Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin
Hâkimiyeti

Merzubân vermiş olduğu sözleri yerine getirdi. Merzubân barış şartlarına uygun olarak kendisine iyi davranmış olmasına rağmen Deysem ondan tam emin olamamış ve ailesiyle birlikte Târm Kalesi'ne gönderilme isteğini Merzubân'a bildirmişti. Kendisi için otuz bin altın elde edeceği iktalarından başka her hangi bir talebi olmayacaktı. Teklifi kabul eden Merzubân onu Târm Kalesi'ne göndererek Azerbaycan'da bir rakibinden daha kurtulmuştu. Diğer taraftan Ahmed en-Nu'aymî'yi kendisine vezir yapan Merzubân, hâkimiyetini daha da pekiştirerek Azerbaycan'ın her yerinde kendi adına hutbe okuttu. Fakat halk onun yönetiminden memnun değildi. Yeni vezir Ahmed en-Nu'aymî kendisine teslim edilen Ali b. Mahmud'un ve şehrin ileri gelenlerinin mallarını müsadere ederek zenginliğini arttırmanın peşine düştü.²¹

İbn Havkal'ın verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Merzubân tarafından affedilen Deysem 331 (943) yılında Erdebil âmili olarak atanmış fakat halk daha önce yaptıklarından dolayı bu atamayı kabul etmeyerek bazı istisnai şartlar öne sürmüştü. Bunun üzerine halka kızan Merzubân şehrin gayet müstahkem olan surlarını halk ve tüccarlara yıktırdı. İbn Havkal ayrıca onun ticaret kervanlarının olduğunu ve çeşitli yerlerden satmak için bezler, kumaşlar ve ırtırlar getirdiğini, bu sebeple bir hayli zenginlik elde ettiğini de belirtmiştir. Bu durum onun tüccarlar üzerinde de bir hayli söz sahibi olduğunu göstermektedir. Surların yıkılışına bizzat katılmış hatta baltayla yıktığı surların hafriyatını tüccarlara cübbe, örtü ve ridâlarıyla taşıtmıştı. Onların süslü kumaşlardan yapılmış elbiselerinden başka bir şeyle taşımalarını dahi yasaklamıştı. Böylece yıkılan surlardan hiçbir iz bırakmamıştı. İbn Havkal ayrıca bu şehrin halkının yaptıkları kötü davranışlardan dolayı şimdilerde oldukça perişan ve fakir kaldıklarını belirtir. İdarecilerini hiçe sayan bu şehrin halkının hırsızlık, yolcuların mallarını gasp etme hatta öldürme ve hileli birtakım işleri nedeniyle felakete sürüklendiklerini belirtir. Bu kayıtlardan anlaşıldığına göre Sâcoğullarının hâkimiyetinden sonra bölge ekonomik ve toplumsal olarak büyük bir kargaşaya sürüklenmiş ve merkez şehir Erdebil de dâhil çeşitli eşkıyalık faaliyetlerinin sahası haline gelmişti. Bozulan istikrar ve güven ortamı önceden kervanların uğrak yeri olan bu bölgeyi fakirleştirip halkının göçüne neden olmuştu.²² Benzer bir şekilde Azerbaycan'da bozulan düzene ve

²¹ *Kitâbü'l-Uyûn*, c. IV/I, s. 338-339; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 252; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. VII, s. 53-54.

²² İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 334.

yöneticilerin uğradığı felaketlere değinen İbn Miskeveyh, tüm bunların sebebi olarak yöneticilerin savunmaya önem vermemelerini, devlet işleri yerine kendi zevk ve çıkarlarına düşkün olmalarını, istihbaratlarının zayıflığını, vezir, kumandan ve askerlerin niyetlerini ve durumlarını önemsememelerini, tesadüf ve hayallere güvenmelerini ve kendilerinden önceki başarılı yöneticileri örnek almayıp arkadaşlarının niyetlerine karşı takip ettikleri yolu önemsememelerini ileri sürmektedir. Eğer idareciler bunlara önem vermiş olsa düştikleri sıkıntılara düşmez ve halk da onların idaresinden memnun kalırlardı.²³ Ancak Erdebil halkının Deysem'e itaat etmemesi nedeniyle Merzubân'ın surları yıktığına dair İbn Havkal'da yer alan kayıtlara diğer kaynaklarca teyit edilemediği için biraz temkinli yaklaşmak gerektiği araştırmacılar tarafından öne sürülmektedir. Savaşların sürüp gittiği bu dönemde bir başkentini savunma surlarından mahrum bir şekilde elde tutulması akla pek yatkın gelmemekle birlikte, eğer gerçekten Merzubân şehir halkına kızıp surları yıktırmış olsa bile onun bu surları yeniden yapmak zorunda olduğu açıktır. Eğer surların yıkılması hadisesi doğru kabul edilecek olursa bu durumun halkın Merzubân'ın otoritesine başkaldırmasıyla alakalı olduğu İbn Havkal'ın bahsi geçen kayıtlarıyla örtüşmektedir. Anlaşıldığına göre Merzubân, Sâcoğullarının Azerbaycan'daki son temsilcisi olan Deysem'in elinden hâkimiyeti alıp yeni devletini güçlendirmeye çalışmıştı. Artık Azerbaycan'ın her yerinde hutbelerde onun adı zikredilmektedir.²⁴

3) Merzubân'ın Ruslarla Mücadelesi

Azerbaycan'ı hâkimiyetine alan Merzubân'ı burada tehdit eden dış unsurlar da vardı. Her ne kadar iç meselelerini halletmiş gibi gözükse de idareyi kolay tesis edeceğe benzemiyordu. Erdebil merkezli hanedanın kuzey sınırlarının bir kısmı Vaspuraganlı Ardzrouni hanedanına komşu iken, yine kuzey sınırının bir kısmı Rus akınlarına açıktı. Bölgede Sâcoğullarından sonra Arap hâkimiyeti çökerken Bagratuniler eski gücünü kaybetmiş bu da Müsâfirlere kuzeye doğru genişleme imkânı vermişti. Bu süreçte sürekli saldırılara maruz kalan bölge bu defa Kür Nehri'ni aşan Rusların Berzea'ya kadar ilerlemesiyle yeni bir istilanın eşiğine gelmişti.²⁵ Rusların Azerbaycan

²³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 252-253.

²⁴ Şerifli, *Azerbaycan*, s. 157-158.

²⁵ Hewsen, *Armenia*, s. 116, 120; Burada belirtmek gerekir ki Rusların ticari anlamda bölgeyle ilişkileri çok daha önce başlamıştı. Hazar Denizi sahillerinden ilerleyen Rus tacirler ipek, yün, pamuk, mum ve bal gibi çeşitli ürünleri Bağdat'a ulaştırıp satıyorlardı. Aynı şekilde Hazar Denizi'nin güney sahillerinde Deylemilerle meskûn coğrafyada da ticaret yapıyorlardı.

Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin
Hâkimiyeti

topraklarına saldırı nedenlerine dair ileri sürülen görüş; onların İgor önderliğinde Doğu Roma ile olan münasebetleriyle alakalıdır. Daha önce 907 yılında İstanbul önünde görülen Ruslar 941-944 yıllarında İgor önderliğinde Slav ve Peçeneklerin de yer aldığı çok sayıda asker toplamış ve Doğu Roma topraklarına saldırmıştı. Ancak bu saldırı yapılan anlaşmayla sonlandırılınca Rus ordusunda bulunan askerler ganimetlerden mahrum kaldıkları gibi işsiz de kalmışlardı. İçerisinde deniz kuvvetlerinin de yer aldığı bu ordunun para ihtiyacını karşılamak isteyen İgor, 332 (943-944) yılında onları Hazar sahillerine doğru yönlendirmiş ve Merzubân hâkimiyetindeki topraklara saldırı başlatmıştı.²⁶

Özellikle nefit (petrol) yatakları nedeniyle Bakü onlar için ayrıca mühimdi. Me'sûdî, onların 300 (912-913) yılında Gîl, Deylem, Cürçân, Berzea, Arran, Beylekan ve Azerbaycan halkıyla savaştığını doğrulamaktadır. Bu tarihlerde Erdebil'e ulaşmaları Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın adamları tarafından engellenmişti. Ruslar özellikle Hazarlarla sıkı temas ve mücadele halindeydiler. Maçoûdî, *Les Prairies D'or*, c. II, s. 20-22; *The Russian Primary Chronicle Laurentian Text*, (trans. and ed. Samuel Hazzard Cross, Igerd P. Sherbowitz-Wetzor, Cambridge 1953, s. 41-45, 53, 61; Minorsky, *Sharvân and Darband*, s. 152; Şerifli, *Azerbaycan*, s. 159-168; Mehmetov, *Azerbaycan*, s. 211.

²⁶ Bu saldırının tarihiyle ilgili yapılan tespitlere göre Ruslar 332 yılının sonu Zilhicce, 333 yılının başı Muharrem (Ağustos 944) aylarında saldırmışlardır. Bu tarihin tespitindeki en mühim noktalardan biri eğer Ruslar iki cephede aynı anda savaşmıyorlarsa onların 944 yılında Doğu Roma topraklarına saldırıya gitmiş olmalarıyla ilgiliydi. İbn Miskeveyh'ten anlaşıldığına göre Merzubân bir taraftan Ruslarla bir taraftan da Said b. Hamdân'la mücadele halindeydi. Burada ilgi çeken husus bu mücadelenin devam ettiği sırada çöle alışkın olan Arap birliklerini zora sokan kar fırtınasıydı. Bu fırtınada donmuş Volga Nehri'nden geçemeyecek olan Ruslar geri dönüş için baharın tekrar gelmesini bekleyeceklerdi ki bu da onların geri dönüş tarihi olan 945'in yaz aylarını işaret etmektedir. Hamevî'nin Ruslarla ilgili kayıtları da onların Berzea'da bir yıl boyunca kalıp katliam yaptıklarını doğrulamaktadır. Bunlardan başka bir kayıтта Movses'te yer alır. Movses bu yıllarda Ruzik (Rus) adlı acayip ve yabancı bir kavmin hızlı bir şekilde Hazar Denizi'ni aşıp Albanya başkenti Berzea'ya geldiğini ve büyük bir katliam yaptığını belirtir. Buradan büyük oranda servet ele geçiren Ruslara karşı Merzubân'ın mücadelesi sonuç vermemişti. Hatta şehrin kadınları onları hile ile zehirlemek için onlara zehirli kâse sunmuşlar fakat Ruslar bu tuzağa düşmemişlerdi. Bunun sonucu kadın ve çocukları kılıçtan geçirdiler. Burada altı ay kalıp pek çok ganimetle ülkelerine geri dönmüşlerdi. Geride ise bomboş ve harap bir şehir bırakmışlardı. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 267; Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. III, s. 79; *The Russian Primary Chronicle*, s. 71-73; Movses, *History of the Aghuans*, s. 140; Şerifli, *Azerbaycan*, s. 171-172, 178; Doğu Roma ile Ruslar arasında bu tarihlerdeki savaş ve anlaşmanın detayları için bkz. *Constantine Porphyrogenitus de Administrando Imperio*, (Greek Text ed. GY. Moravcsik), (English trans. R. J. H. Jenkins), Washington 1967, s. 57-63; John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, (trans. John Wortley), Cambridge 2011, s. 221; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Prof. Dr. Fikret İşıltan), TTK, Ankara 2006, s. 258-259; Alexander A. Vasiliev, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Tevabil Alkaç), İstanbul 2016, s. 369-372.

İbn Miskeveyh'in Berzea'ya saldıran Ruslarla alakalı kaydı bölgenin nasıl bir tehlikeyle karşı karşıya kaldığını anlatması açısından oldukça mühimdir. Müellif iri ve güçlü olduklarını belirttiği Ruslarla alakalı olarak onların düşmanı öldürmeye odaklı savaştığını, hiçbir şekilde kaçmadıklarını ve esir olmak yerine ölmeyi tercih ettiklerini belirtmektedir. Ayrıca teçhizat açısından da bir hayli silaha sahip olan Ruslar kalkan, kargı ve kılıç gibi kullandıkları silahlara ilaveten yanlarına balta, testere, tokmak, hançer, sırık ve bunlara benzer aletler almaktaydılar. Ancak soğuk memleketlerinden nehir veya deniz yollarını takip ederek gelen Ruslar, süvari birliklerden ziyade piyade olarak savaşıyorlardı. Deniz yolculuğundan sonra Azerbaycan ve Ermeniyeye dağları kat ederek Berzealıların Dicle Nehri'ne benzettiği Kür Nehri'ne ulaşmış ve istilaya başlamışlardı. 332 (943-944) yılında gerçekleşen bu istila girişimine karşı ilk hareket Merzubân'ın Berzea naibi tarafından gerçekleştirildi. Yanında sadece üç yüz askerin olmasına rağmen halktan da yaklaşık beş bin kadar gönüllünün katılımıyla Ruslara karşı savaşabileceklerini düşünmüşlerdi. Ancak İbn Miskeveyh, Rus istilacılarının onların sandığının aksine, Ermeni ve Rum askerlerinden farklı olduğunu belirtmektedir. Tahmin edildiği gibi Merzubân'ın naibi, Ruslar karşısında ancak bir saat dayanabilmiş ve geri çekilmişti. Öyle ki Deylemlilerden hayatta kalan hiç kimse olmamıştı. Rusların Berzea'ya kolayca girmeleri üzerine kaçabilenler kaçmış kalanlara ise Ruslar eman vermişti. Şehri teslim alan Ruslar kendilerine itaat edildiği takdirde kimsenin ibadetine dokunmayacaklarına ve halka iyi davranacaklarına dair duyurular yaptılar. Belirttiklerine göre amaçları sadece hâkimiyetti. Çevre yerlerden de gelen Müslüman askerlerin Ruslarla savaşmasına rağmen bir türlü başarı elde edilememişti. Diğer taraftan direnişe geçen Berzea halkı taşlarla onları geri püskürtmeye çalışıyordu. Akli başında insanların uyarısına rağmen halk Ruslara taş atmaktan geri durmuyordu. Ruslar her ne kadar amaçlarının halkla savaşmak değil de sultanın askerleriyle savaşmak olduğunu belirtip buna mani olmak istediye de mani olamamış ve sonuçta şehrin boşaltılması için üç gün süre tanımıştı. İnsanların bir kısmı eşyalarını alıp göç etmiş olmasına rağmen üçüncü günün sonunda hala şehri terk etmeyen insanlar vardı. Bu savunmasız insanlar tanınan sürenin bitimiyle dördüncü gün Rusların şiddetli saldırısına maruz kaldı. Çok sayıda kişinin ölmesi dışında on binden fazla esir vardı. Kadınlar ve çocuklar Şehristân Kalesi'ne götürülürken, camide toplanan erkekler toplu olarak katledilmeye tehdit ediliyordu. İstenen fidyeler verildiği takdirde serbest kalacaklardı. Bu sırada İbn Sem'un adlı Hristiyan bir kişi

Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin
Hâkimiyeti

direnişi durdurmaları karşılığında halka yirmişer dinar dağıtıyor ve bu para karşılığında canlarını kurtarmalarını söylüyordu. Ancak yurtlarını savunmak isteyen halk bu parayı kabul etmedi. Onlara göre İbn Sem'un'un düşüncesi Müslümanlara gayr-i müslimler için söz konusu olan cizyeye benzer vergi verdirmek suretiyle onları Hıristiyanlara benzetmekti. Neticede ellerine her hangi bir para geçmeyen Ruslar çok az insan hariç tüm halkı öldürerek mallarına el koymuştu. Esirlerin bir kısmı caminin dar suyolundan kaçmayı başarırken bir kısmı tüm servetini Ruslara vererek kurtulmuştu. Ruslar Müslümanların ev ve dükkânlarını yağmalayarak pek çok altın, gümüş, mücevher, halı ve kilim gibi değerli eşya ele geçirmişlerdi. Ruslar malını gasp ettikleri Müslümanlara dokunmayacaklarına dair mühürlü balçık vermelerine rağmen tecavüz ve işkence etmenin yanında onları köleleştirerek alıp götürmüşlerdi.²⁷ Rusların Alanlar, Askalplar (Islavlar), Lagzayalarla birlikte Berzea'ya geldiğini belirten Ebûl-Ferec, burada yirmi bin kişiyi katlettiklerini kaydetmektedir.²⁸

Rusların yaptığı katliam öğrenilince civardaki Müslümanlar buna çok üzülmüş ve Ruslara karşı birlikte savaşmak üzere birbirlerini teşvike başlamışlardı. Merzubân bir araya gelen Müslümanlardan yaklaşık otuz bin kişilik bir ordu hazırladı ve genel seferberlik için çağrı yaptı. Fakat bu ordu da iyi savaşan Rusların karşısında başarı elde edemedi. Günlerce süren çarpışmalarda Ruslar her defasında galip gelmişti. Fakat mücadelenin seyrini değiştiren bir olay yaşanmıştı. Soğuk nedeniyle kendi memleketlerinde yetiştirmeyip uzak yerlerden meyve getiren Ruslar Berzea'da²⁹ geniş meyvelikleri görünce bol miktarda meyve yiyip vebaya yakalanmışlar ve pek çok askerini kaybetmişlerdi. Birebir çarpışmadan sonuç alamayan Merzubân çareyi Rusların önüne geçip güzergâhlarına pusu kurmakta buldu. Plana göre

²⁷ Bunlara ilaveten İbn Miskeveyh'in Ruslarla alakalı aktardığı rivayetler onların Berzea'da yaptığı katliamı daha da açığa çıkarmaktadır. Bir defasında Ruslardan beş kişi yanlarında reislerinin henüz genç yaştaki oğlu ve esir kadınlarla birlikte Berzea'da bir bahçede toplanmışlardı. Aralarında Deylemîlerin yer aldığı bir grup Müslüman bunu duyunca beş kişiyi esir almak için bahçeyi sarmışlardı. Ancak bu beş kişi Müslümanlara karşı o derece direnmişlerdi ki kendilerinin birkaç katı Müslümanı öldürmeden biri dahi teslim olmamıştı. Kavganın sonunda bu beş kişiden sadece reislerinin oğlu kalmıştı. Buna rağmen teslim olmayan bu genç esir edilmektense bir ağaca çıkıp kendini ölüp yere düşene kadar hançerledi. İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 265-266, 268; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 75-76.

²⁸ Gregory Abû'l-Farac (Bar Hebraeus), *Abû'l-Farac Tarihi*, c. I, (Süryanice'den İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge), (Türkçe'ye çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1999, s. 257.

²⁹ Kaynaklarda sehven Merâga olarak yazılmıştır.

yenilmiş gibi yapıp geri çekilecek ve kendilerini takip eden Rus birliklerini kurduğu pusulara çekecekti. Ancak plan bu şekilde işlemedi. Rusların önünden çekilip onları pusuya çeken Merzubân, askerlerinin dağıldığını görünce çaresiz kaldı. Merzubân'ın askerleri çekilmeye devam ediyor, Ruslar ise pusuları geçip takip etmeye devam ediyordu. Artık Merzubân'ın toplama ordusunun kontrolü kalmamıştı. Hiç kimse birbirine aldırış etmiyor ve sadece Ruslardan kaçıp kurtulmanın yolunu arıyordu. Merzubân'ın buradan nasıl kurtulduğu kaynaklarda kendi anlatımıyla yer almaktadır. O, kaçan askerine dön emri vermiş olmasına rağmen askerler Ruslardan korktukları için dönmemişlerdi. Rusların geri dönüp pusuları fark etmesi pusudaki askerlerin tamamıyla yok edilmesi demektir. Buna rağmen şehit olma pahasına tek başına geri dönen Merzubân'a kardeşi, yakın adamları ve uşakları da katılmıştı. Durumu görüp mahcup olan Deylemliler de geri dönmüşler ve Ruslara hücum ederek pusudakilere haber göndermişlerdi. Pusudaki askerlerin belirlenen parolayla harekete geçmesiyle büyük mücadele başlamıştı. Komutanlarıyla birlikte yedi yüz Rus askeri burada öldürülmüştü. Geri kalanları da o civarda Şehristân adıyla bilinen bir kaleye kaçıp sığınmışlardı.³⁰

Ruslar daha önce gıda ve köle sakladıkları Şehristân Kalesi'ne sığınınca Merzubân onları sabırla muhasara etmeye devam etti. Bu sırada Nâsirüddeve'nin Azerbaycan'ı istila etmesi için amcasının oğlu Ebû Abdullah el-Hüseyin b. Said b. Hamdân komutasında gönderdiği birlik Azerbaycan'a varmış ve Selmâs'a kadar ilerlemişti. Bu birliğe başlarında Ca'fer b. Şekkûveyh'in bulunduğu Hazbâniyye Kürtleri de katılmıştı. Tehlikenin büyümesini önlemek isteyen Merzubân, Rusları muhasaraya beş yüz Deylemliler, bin beş yüz Kürt süvari ve iki bin gönüllü askerle birlikte adamlarından birini bırakıp derhal Ervan'a doğru Said b. Hamdân üzerine yürümüştü. Said b.

³⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 267; İbnü'l-Esîr, bu hususta başka bir rivayetin daha olduğundan bahseder. Bu rivayette de Merzubân kaçan askerlerine dönmeleri için emir vermiş ancak onlar Ruslardan korkularından dönmemişlerdi. Bu durum da Merzubân askerlerinin tamamının yok olabileceğini tahmin ederek askeri savaş teşvik etmişti. Nihayet dönen askerler ve pusudaki askerlerin maharetle savaşması galip gelmelerini sağladı. Rusların Azerbaycan ve Berzea'ya saldırıp Merzubân'la mücadeleleri hakkına ayrıca bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 75-78; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, c. XXXI, s. 358-361; Hemedânî, *Tekmiletü Târîhi't-Taberî*, s. 345; İbn Haldûn, *Târîhi İbn Haldûn*, c. III, s. 518; el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil Ebû'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ, el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, c. I, (neşr. Mahmud Deyyüb), Beyrut 1997, s. 425; Hudûdü'l-Âlem'de Rusların, Berzea geçidinde büyük bir köy olan Mübârekî'de işgal faaliyetlerini yürüttükleri askeri bir karakol kurdukları kaydedilmektedir. *Hudûdü'l-Âlem*, s. 103; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi Başlangıcından 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 2010, s. 23; Mehmetov, *Azerbaycan*, s. 211.

Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin
Hâkimiyeti

Hamdân'ın ordusunun çoğunu çöle alışkın olan Araplar oluşturduğundan, bu ordu şiddetli kar fırtınası nedeniyle ilerleyemeyerek dağılmıştı. Buna ilaveten Nâsirüddeve, Said b. Hamdân'a Tüzün'ün vefatı nedeniyle Bağdat'a gitmesi gerektiğini belirterek geri dönmesini emretmiş, böylece o Musul'a dönünce Merzubân Azerbaycan'ı bir istiladan daha kurtarmıştı.³¹

Merzubân için diğer bir sevindirici haber de Rusları Şehristân Kalesi'nde kuşatan komutandan geldi. Kuşatmanın devam ettiği sırada yayılan veba nedeniyle Ruslar bir hayli zorluklar yaşıyordu. Öyle ki hastalığın daha çok yayılmasını önlemek için ölenler silahlarıyla birlikte gömülüyorlardı. İbn Miskeveyh, onların ölümlerini silahı, elbisesi, eşyaları, karısı veya başka bir kadınla ayrıca onu seven bir uşağıyla gömmelerini geleneklerine bağlamaktadır. Ne sebeple olursa olsun bu durum Müslümanların, savaş sonunda çoğunluğu herkesin sahip olmak istediği türden kaliteli silahlar ve oldukça sağlam kılıçlardan oluşan bir hayli ganimet ele geçirmesine neden olmuştu. Ruslarsa bir gece vakti taşıyabilecekleri kadar eşyalarını alıp gerisini yakarak kaleyi terk ettiler. Geldikleri gibi Kür Nehri üzerinden gemilere binip gitmişlerdi. Gemilerde ganimetten pay alacak olan üç yüz kadar daha Rus vardı. Rusların götürmekte oldukları malları ele geçirmeyi düşünen Müslüman askerler bunu başarmayacaklarını anlayınca onları takibi bırakmış ve geri dönmüşlerdi.³²

Dönemin İslam coğrafyacılarınınca Arran'ın Anası veya bu civarın Bağdat'ı olarak tabir edilen Berzea bu Rus istilasından sonra harap olmuş ve bir daha eski önemine kavuşamamıştır. Verimli tarım arazilerinin yanı sıra ticaret bakımından da diğer şehirlerden üstün olduğu belirtilen bu meşhur merkez Irak ve Taberistan arasında Rey ve İsfahan'la yarışacak nitelikteydi. Gürcülerle sınır olan bu şehir hakkında zenginlik hırsı başlamıştı. Kaynaklar halkın malının idareciler tarafından zorla alındığına dikkat çekmenin yanında şehirde azalan nüfusu etkileyici bir örnekle gözler önüne sermektedirler. Yaklaşık 30 yıllık sürede istilaların merkezinde kalan Berzea'da eskiden var olan iki yüz adet ekmekçi zamanla nüfusun azalmasıyla on beşe kadar düşmüştü. Daha önceleri bölgenin merkezi 5. yüzyıla kadar Kabele şehriyken Berzea'nın (Partav) inşasıyla Arran'ın hatta Ermeniye'nin yeni merkezi Berzea olmuştu. Ancak

³¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 267; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 77-78.

³² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 268; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 78.

332'deki (944) Rus saldırısıyla başkent olma özelliğini kaybetmiş ve idareciler burayı artık güvenli bulmamışlardı.³³

4) Merzubân'ın Doğu Bölgelerine Yayılma Girişimi ve Esir Edilmesi

Mu'izzuddevle 339 (950-951) yılında Basra'yı almakla meşgulken, Merzubân ona bazı isteklerini iletmek için Bağdat'a bir elçi göndermişti. Bu elçi onun Basra'dan dönüşünü beklemiş ve Bağdat'a gelmesiyle Merzubân'ın isteklerini belirtmişti. Ancak elçinin Merzubân'dan getirdiği haberler Mu'izzuddevle'yi bir hayli kızdırmıştı. Bu sebeple o elçinin sakallarının kesilmesini emrederek elçiye çok ağır hakaretler yaptı ve onu Merzubân'a geri gönderdi. Elçinin vaziyetini gören Merzubân buna bir hayli hiddetlenerek ordusuna derhal hazırlık emri verdi. Mu'izzuddevle'ye karşı Rey'den başlatmayı düşündüğü bu sefere Nâsiruddevle ve oğulları gizliden bir elçi göndererek asker ve mallarıyla birlikte destek olacaklarını bildirdiler. Ancak onun desteğini nazik bir dille reddederek aklında Rey'i ve sonrasında Bağdat'ı alma fikri olduğunu belirtti. Bu ilerleyişten sonra Abbasilere ait tüm yerleri ele geçirmeyi planlıyordu. Bu ilerleyiş karşısında önce kendisi teslim olan Rey komutanlarından Ali b. Civankule diğer Rey komutanlarının askerleriyle birlikte Merzubân'a katılacaklarını bildirmişti. Bu haber Merzubân'ı Abbasileri ele geçirme hususunda iyice cesaretlendirmişti. Bu sebeple kendinden emin bir şekilde babası ve kardeşini yanına çağırdı. Babası Muhammed b. Müsâfir'e oldukça saygın davranan Merzubân önünde yer öperek onu başköşeye oturtup huzurunda ayakta beklemiş babası ısrar edince oturmuştu. Kardeşi Vehsudân ise oturmamıştı. Gece olunca Merzubân babasıyla Rey meselesini istişare etmişlerdi. Fakat onun Rey'e yürümekte kararlı olduğunu gören babası Rey hususunda onunla aynı düşüncede değildi. Merzubân, Rey'e yürümemesi için pek çok sebep sunan babasını dinlemeyerek kendisine pek çok mektubun geldiğini ve oradaki komutanların çoğunun kendisine katılacağını belirtti. Buna rağmen oğlunun gitmesine mani olamayacağını anlayan babası, ağlayarak

³³ İbn Havkal ayrıca Ruslarla alakalı bölümde onların Hazar Denizi'nin güneyiyle sıkı bir ticari ilişkilerinin olduğunu ve onların ülkelerine geri gönderilmesinde Şirvanşah sahibi Muhammed b. Ahmed el-Ezdi'nin büyük katkısı olduğunu belirtmektedir. İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 337, 398; Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî el-Makdisî el-Beşşâri, *Ahsenü't-tekâsîm fi ma'rifeti'l-ekâlîm*, (neşr. M. J. De Goeje), Brill 1877, s. 375; W. Barthold, "Âzerbaycan ve Ermenistan", (çev: İsmail Aka), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. VIII, S. 14, 1963, s. 86; A. Zeki Velidi Togan, "Arrân", *İA*, c. I, İstanbul 1978, s. 596.

Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin
Hâkimiyeti

bundan sonra kendisini nerede bulacağını sordu. Merzubân ise; “*Ya Rey'in hükümet konağında ya da ölüler arasında.*” diye cevap verdi.³⁴

Merzubân'ın ilerleyişi karşısında çareler arayan Büveyhî Emiri Rüküddevle Hasan bir yandan kardeşleri Mu'izzuddevle Ahmet ve İmâduddevle Ali'den yardım isterken diğer yandan yardımın gecikme ihtimaline karşı Merzubân'a mektuplar gönderip zaman kazanmaya çalışıyordu. Merzubân'ı övdüğü mektubunda ona Kazvin, Ebher ve Zencan'ı vermek şartıyla anlaşma sağlamayı teklif etti. Elçiler bu şekilde gidip gelirken nihayet yardımcı olarak talep edilen, İmâduddevle'nin iki bin kişilik birliği Hacıp Bars komutasında, Mu'izzuddevle'nin aynı sayıdaki birliği ise Hacıp Sebüktekin et-Türkî komutasında gelmiş oldu. Fakat Sebüktekin komutasındaki Deylemler Dînever'e gelince isyan ederek onu öldürmeye yeltenmişlerdi. Sebüktekin bu baskından daha önce hazırda beklettiği atına binip kaçarak kurtulmayı başarmıştı. Orduda yer alan Türkler de onun yanında toplanınca Deylemler bundan çekinerek tekrar Sebüktekin'e itaat edip af dilemişlerdi. Sebüktekin de onların özrünü kabul etti. Bu arada Horasan'dan Sâmânîlerin eski Tûs valisi Muhammed b. Abdirrezzâk³⁵ eman dileyerek, Muhammed b. Mâkan ise Hasan b. Fîruzân adına Rüküddevle'nin birliklerine yardıma gelmişlerdi. Ayrıca Mu'izzuddevle, Halife Mutî'-Lillâh'ın Horasan'ı Rüküddevle'ye verdiğine dair bir ahitnameyi kendisine ulaştırmıştı. Ordusu bir hayli güçlenen Rüküddevle ilk olarak Merzubân'la mektuplaştıkları ileri sürülen kişileri tutuklayarak ordusunun tamamıyla Kazvin'e doğru harekete geçti. Bu güçlü ordu karşısında başarılı olamayacağını anlayan Merzubân kaçmayı kendine yediremeyerek beraberindeki Deylemliler, Cilliler ve Kürtlerden oluşan beş bin kişiyle çarpışmaya girmeyi tercih etti. Ancak bu birliklerin sağ ve sol kanadı Rüküddevle'nin ordusunun sağ ve sol kanat saldırılarıyla başarı göstermeden dağıldı. Ordunun merkezinde yer alan Merzubân buna rağmen savaşa devam etti. Bu zorlu mücadelede başta kayınpederi Beliy ve Vendâsfihân b. Mişkî gözleri önünde öldürülürken aralarında Ali b. Mişkî (Bullat) ve Muhammed b. İbrahim adlı öncü komutanları ise esir edilmişti. Kendisi de esirler arasında olan Merzubân, önce almaya çok heveslendiği Rey'e, daha sonra İsfahan'a, son olarak da Sümeyrem Kalesi'ne hapsedildi. Onun büyük bir titizlikle Rey'den

³⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 298-299; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 135.

³⁵ Güner, “Müsâfirler”, s. 69; Muhammed b. Abdirrezzâk valisi olduğu Tûs'ta Sâmânî emiri Nuh b. Nasr'a karşı isyan edince Büveyhî Emiri Rüküddevle tarafından çeşitli ikramlarda bulunularak Merzubân'la savaşmaya gönderilmişti. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 128-129.

alınıp kaleye nakledilmesi ve gözetilmesi işi Ebu'l-Fazl İbnü'l-Amîd'e verilmişti. Bu yolculukta Rüküddevle ile birlikte özel bir grup ve komutanlar da yer almaktaydı.³⁶

İbn Miskeveyh'in bizzat İbnü'l Amîd'den aktardığına göre, Rey'den İsfahan'a geçilirken yarı yolda Deylemîlerin Merzubân'la görüştükleri anlaşılmıştı. Deylemîlerin yaptığı plana göre İbnü'l Amîd öldürülecek ve Merzubân kelepçeleri sökülerek kurtarılacaktı. Durumu anlayan İbnü'l Amîd tedbirlerini arttırarak Merzubân'la uzunca bir görüşme yaptı. Amacı ona yakınlaşıp kendine güvenmesini ve böylece planlarını açıklamasını sağlamaktı. Yapılan görüşmede İbnü'l Amîd'e güvenmeye başlayan Merzubân ona ikbal sahibi birisi olduğunu ve söylediklerindeki sadakatini göstermesi için kelepçelerini açmasını söylemişti. Ayrıca bunu yaptığı takdirde kendisine bir takım iyiliklerde bulunacağını vaat ediyordu. Ancak İbnü'l Amîd yaptığı planın kusursuz işlenmesi için çok akıllıca davranıyor ve adamları arasında olası isyanları önlemek için tedbirler alıyordu. Bu sebeple Merzubân'a kelepçelerini çözmeyi kendisi kabul etse bile bunu yanındaki adamlarına kabul ettiremeyeceğini belirtti. Merzubân ise cevaben; bu adamların hepsinin zaten kendinden yana olduğunu ve kelepçelerin çözülmesini istediğini belirtti. Hatta kelepçeler çözülmezse onlar plan yapıp İbnü'l Amîd'i dahi öldüreceklerdi. Bu sözlere inanmış gibi görünen İbnü'l Amîd şüpheleri tamamen ortadan kaldırmak için efendisi Rüküddevle'nin yaptıklarından hoşlanmadığını ve bundan sonra Merzubân'a hizmet edeceğini belirtti. Bunun üzerine Merzubân komutanları çağırıp İbnü'l Amîd'in kendisinin müttefiki olduğunu belirtti. Böylece komutanların İbnü'l Amîd'e bir kötülük yapması engellenmiş oldu. Bundan sonra atacakları adımları kararlaştırdılar. İbnü'l Amîd, Merzubân'ın planlarını dinlerken bundan memnunmuş gibi yapıp onun şüphelenmesini önlüyordu. Nihayet karaya çıkılan bir konaklama yerinde plan uygulanmaya başlanmıştı. Merzubân için çadırlar kurulup otağ hazırlanmıştı. Merzubân, İbnü'l Amîd'i yanına çağırıp en güvendiği adamlarının isimlerini verip onları çağırmasını söyledi. Bunun üzerine İbnü'l Amîd farklı bir planın olduğunu ve beğendiği takdirde uygulamaya başlayacağını belirtti. Belirttiğine göre; Rüküddevle'nin ailesi, çocukları ve hazinesi İsfahan'da bulunmaktaydı. Kendisi de onun veziri ve yetkili adamıydı ve bu yetkilerle İsfahan'a girdikleri takdirde kimse onlardan şüphelenmeyecek, böylece İbnü'l Amîd burada Rüküddevle'nin adamlarını tutuklayacaktı. İbnü'l Amîd hiç şüphe uyandırmadan, devamında İsfahan'ın

³⁶ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 299; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 136.

Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin
Hâkimiyeti

mamur bir şehir olduğunu ve burada savunma tedbiri almanın daha kolay olacağını ileri sürüyordu. Aileleriyle birlikte tüm komutanlar bu şehirde yer aldığı için onlar da kolaylıkla yakalanabilecekti. Rüküddevle bu hamle karşısında hiçbir şey yapamayacak ve sonunda kaledeki hazineleri ele geçirilecekti. Bu arada Rüküddevle'nin adamlarına karşı tedbirlerin alınması gerektiğini belirten İbnü'l Amîd bu planını Merzubân'a kabul ettirmişti. Tekrar eski gücüne kavuşacağını zanneden Merzubân ise İbnü'l Amîd'in kendisine kurduğu tuzaktan habersiz bir şekilde planı uygulamaya koyuldu. Bu hususta askerler ikna edildikten sonra İsfahan'a doğru yola çıkıldı. Artık İsfahan'a varıp kendi adamlarına sağ salim kavuşan İbnü'l Amîd derhal ihanet eden komutanları yakalattı ve Merzubân'a karşı daha tedbirli davranarak onu kaleye hapsetti.³⁷

Bu arada Merzubân'ın, aralarında Cüstân b. Şermzen, Ali b. el-Fazl ve Şehfruz b. Gerdüye'nin de yer aldığı iki bin kadar askeri kaçımayı başararak Muhammed b. Müsâfir'in yanında toplandılar. Oğlunun yokluğunu fırsat bilen Muhammed b. Müsâfir bu askerleri yanına alarak Erdebil'e hareket etti ve Azerbaycan'ı tekrar hâkimiyetine aldı. Daha önce aralarında problemler olan diğer oğlu Vehsudân babasının kendisine bir kötülük edeceğinden korkarak Târm'da bir kaleye sığındı. İdareyi ele alan Muhammed b. Müsâfir tekrar eski yönetiminde yaptığı gibi bu defa da Deylemîlere karşı kötü davranmaya başladı. Deylemîler ise saldırıya geçip onu öldürmeyi planladılar. Fakat o bu defa oğlu Vehsudân'ın yanına sığınmayı tercih etti. Ne var ki oğlu ona yardımcı olmadığı gibi onu Şisecan Kalesi'ne hapsetti. Ölünceye kadar burada geniş güvenlik tedbirleri altında hâpiste tutulan Muhammed b. Müsâfir, oğlu Merzubân'ı bir daha görememiş ve onun Sümeyrem Kalesi'nden kurtuluşundan önce vefat etmişti. Merzubân'ı esir etmeyi başaran Rüküddevle'nin bu sırada Azerbaycan valiliğine daha önce Horasan'dan kendisine katılmış olan İbn Abdirrezzâk'ı getirmesi Vehsudân'ı bir hayli telaşlandırdı. Onunla tek başına mücadele edemeyeceğini anlayan Vehsudân daha önce kaleye hapsedilen Deysem'i buradan çıkarmaya mecbur kaldı ve onu hilat giydirip serbest bıraktı. Amacı onun tekrar birliklerini toplayıp yeni vali İbn Abdirrezzâk'a karşı harekete geçmesini sağlamaktı. Bu sırada kendisi de babasından sonra Ali b. el-Fazl'a itaat edenleri Deysem'e itaate ikna etmeye çalışıyordu. Böylece tekrar eski gücüne kavuşan Deysem, Erdebil'e gelerek Ahmed b. Abdillâh b. Mahmud'u

³⁷ İbn Miskevayh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 299-300.

kendisine kâtip yaptı. Ancak bu arada İbn Abdirezzâk yeni görev yerine doğru gelmekte olduğu için Deysem, hem onunla karşılaşmamak hem de asker ve mal toplamak amacıyla Azerbaycan topraklarının sonu olan Versân'a³⁸ doğru ilerledi. Bu sırada daha önce Merzubân adına Hoy ve Selmas'ın kâtipliğini yapan Hristiyan İbnü's-Sakr topladığı malları Deysem'e teslim ederek onun teveccühünü kazandı. Ancak Deysem'in ona fazlaca itibar edip danışman yapması Vezir İbn Mahmud'un pek hoşuna gitmedi. Deysem, İbn Abdirezzâk'a karşı harekete geçince hazinelerini İbn Mahmud'a teslim ederek onları Mugan dağlarında muhafaza etmesini emretmişti. Ancak hazineleri alan İbn Mahmud Erdebil'e doğru harekete geçerek İbn Abdirezzâk'a yanına gelmekte olduğunu ve bir bölükle kendisini karşılamasını bildirmek için bir adam gönderdi. İbn Abdirezzâk hem hazineleri ele geçirmekten hem de Deysem'in vezirinin kendisine katılımından gayet memnundu. Bu haber ayrıca Deysem ve askerlerinin cesaretini tamamen kırdı ve İbn Abdirezzâk'la henüz savaşımadan yenilgiye razı olmalarına neden oldu.³⁹

5) Deysem b. İbrahim'in Azerbaycan'a Tekrar Hâkim Olma Çabaları

Azerbaycan'a vali atanmış olan İbn Abdirezzâk burada adamlarıyla uyum içinde değildi. Hem vezirine hem de kâtibine söz geçiremediği gibi iyi bir yönetim sergilemiyordu. Daha önce pek çok yararını gördüğü İbn Mahmud'u kendisine vezir yapması kâtibini tedirgin etmiş ancak o yine de memnuniyetsizliğini belli etmemişti. Fakat İbn Abdirezzâk'ın onu Deysem'in elinde bulunan yerlerin mallarını toplamaya göndermesiyle itaatsiz davranmaya başlamış ve Deysem'e mektup yazarak askerleriyle birlikte onun yanına kaçmıştı. Bundan tedirgin olan İbn Abdirezzâk ise çareyi Rey'e kaçmakta buldu. Bunu fırsat bilen Deysem, Erdebil'e yürüyerek yardımını gördüğü kâtime hilatlar ve ödüller vererek onu memleketi Horasan'a uğurladı. Bundan sonra Deysem'in yardımcıları Ebû Abdillâh en-Nuaymî ve İbnü's-Sakr olacaktı. Bu arada Deysem'in ve Kürtlerin onun etrafında toplanmaya başlamıştı. Azerbaycan'ın çeşitli yerlerini savaşımsızın ele geçiren Deysem, daha önce Fazl b. Ca'fer el-Hemedanî ve İbrahim b. ed-Dâbbî tarafından zorla ele

³⁸ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. V, s. 370-371.

³⁹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 300; İbn Abdirezzâk Azerbaycan'daki başarısından sonra 338 (949-950) yılına Rey'e geri dönerek Nuh b. Nasr'la tekrar mektuplaşmaya başlamış ve hediye göndererek affını istemişti. Ayrıca Veşmgîr'le de anlaşma sağlayıp 339 (950-951) yılında Tüs'a geri dönmüştü. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, c. VII, s. 136-137.

Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin
Hâkimiyeti

geçirilmiş olan Neşevâ ve Debîl'i hâkimiyetine kattı. Böylece bir hayli güçlenmiş ve İbnü's-Sakr'ın ölümüyle onun mallarına hâkim olmuştu. Deysem'den sonra işlerinde tek yetkili Nuaymî olmuştu. Fakat Deysem'in onun malına göz dikmesi ikisi arasındaki ilişkileri olumsuz etkiledi. Onu görevden alıp yerine Ali b. İsa'yı getiren Deysem, Nuaymî'nin, Ali b. İsa'yı teslim etmesi karşılığında bir milyon dirhem vaat etmesi karşısında onu tekrar göreve iade etmek zorunda kaldı. Azlinden sonra hiçbir şekilde Deysem'e karşı gelememiş olan Nuaymî yaptığı hile ile hem eski görevini hem de Ali b. İsa'yı teslim almış oldu. Azerbaycan'da kargaşa bu şekilde sürüp giderken Merzubân hapsedildiği kalenin muhafızı Şiresfâr'ı (Beşîr Esfâr) öldürüp kaleyi ele geçirmeyi başarmıştı. Bu sırada Ali b. Mişkî de hapsedildiği yerden kaçarak Cibâl bölgesinde pek çok kişiyi etrafında toplamıştı. Bununla birlikte Deysem'in yanındaki Deylemîleri de mektuplar yazarak kendi etrafında toplanmaya teşvik etmişti. Bu sırada Deysem'in diğer bir düşmanı olan Vehsudân'a yakın bir yere kadar gelmişti. Diğer taraftan Merzubân'ın kurtulduğuna dair haberler ulaşıyordu. Hapisten kurtulan Merzubân ilk olarak Azerbaycan'daki diğer Deylemîlerle mektuplaşıp onları kendi tarafına çekmeye çalıştı. Deysem ise tüm olanlardan habersizdi. Farkında olduğu tek şey Ali b. Mişkî'nin hapisten çıktığı ve onunla birlikte Vehsudân'ın kendisiyle savaş hazırlığında olduğuydu.⁴⁰

Deysem'in işlerini zorlaştıran diğer bir hadise ise daha önce problem yaşadığı Vezir Nuaymî'nin ondan intikam alması oldu. Nuaymî, Deysem'in yeğeni Gânim'le birlikte Erdebil'e gelmiş ve daha önce hem kendisi için hem de ele geçirdiği Ali b. İsa için taahhüt ettiği malı Deysem'e vermemek için bir plan yapmıştı. Gânim'i dayısı Deysem'e karşı kışkırtmanın yanı sıra yanındaki Deylemîlere güvenerek Ali b. İsa'yı işkenceyle öldürdü ve ele geçirdiği mallarla birlikte Deysem'le savaş hazırlığında olan Ali b. Mişkî'nin yanına kaçtı. Haberi alan Deysem ise Deylemîlerin kendisine karşı olduğunu görünce onlara para dağıtarak kendi tarafına çekmeye çalışmış ancak başarılı olamayınca Zencan'dan Erdebil'e dönmek zorunda kalmıştı. Burada altın, gümüş ve değerli eşyalardan oluşan hazinesini alıp Berzea'ya vardı. Kendisine yeni müttefikler arayan Deysem, Ermeniye meliklerinden İbnü'd-Deyrânî, İbn Haçik, kardeşi Hamza, İbn Simbat ve başka meliklere haberler gönderdi. Bu sırada Deylemîlerin kendisine katılacağından ümitli olan Ali b. Mişkî, Erdebil'e doğru harekete geçmişti. Derhal Erdebil'e dönen Deysem tahmin edildiği gibi

⁴⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 308-309; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 157.

Deylemlerin ihanetine uğradı. Onlar Deysem'in saflarından ayrılarak Ali b. Mişkî'nin safına geçmişlerdi. Deysem'in yanında sadece Cüstân b. Şermzen kalarak sadakatini devam ettirdi. Fakat o da Deylemler tarafından ele geçirilmişti. Çaresiz kalan Deysem beraberindekilerle birlikte Ermenilerin bölgesine kaçtı ve buraların yöneticilerinden beklediği desteği gördü. Merzubân'ın hapisten çıktığını ve kendisini takip için Ali b. Mişkî'yi gönderdiğini ancak burada öğrenmişti. Bu sebeple kendisini güvende hissetmeyerek Musul'a oradan da 342 (953-954) yılında Bağdat'a kaçtı. Mu'izzuddevle onu gayet saygın karşılayarak üst mertebelere çıkarmış ve yanında kalması şartıyla kendisine her yıl elli bin altın vermeyi taahhüt etmişti. Deysem, Bağdat'ta geçirdiği günlerin hayatının en mutlu günleri olduğunu dile getirmiştir.⁴¹

Fakat onun bu mutluluğu fazla sürmedi. Azerbaycan'da bulunan yakınları 343 (954-955) yılında mektuplar gönderip onu idareyi ele almaya ve bağımsız hareket etmeye teşvik ettiler. Çünkü bu sırada Rüknu'ddevle'nin Merzubân'la anlaşış evlilik yoluyla akrabalık tesis etmesi ve Merzubân'ın bu sayede Azerbaycan'a yerleşmesi Deysem'in işlerini zorlaştırmıştı. Bu sebeple Mu'izzuddevle'den pek çok elbise, mal ve binek hayvanları alarak bölgeye doğru harekete geçti. Anlaşıldığına göre Bağdat'ta kaldığı sürede söz almış olmasına rağmen Mu'izzuddevle'den umduğu yardımı göremiyordu. Bu sebeple Musul'a giderek Nâsiruddevle ile irtibata geçti ve ondan yardım talep etti. Ondandan da yardım alamayınca bu defa onun Şam'daki kardeşi Seyfuddevle'nin yanına giderek bir müddet orada kaldı. Seyfuddevle'nin desteğiyle buradan hareket ederek daha önce Ermeniyeye'de ittifak ettiği ve hazinelerinden birini teslim ettiği İbnü'd-Deyrânî ve İbn Haçık'ın yanına doğru ilerledi. Bu sırada Bâbü'l-Ebvâb'da kendisine isyan edenler üzerine sefere çıkmış olan Merzubân, Deysem'in tekrar bölgeye geldiğini haber alınca, İbnü'd-Deyrânî'ye haber gönderip onu yakalamasını istedi. O ilk etapta bu teklifi kabul etmemişse de Merzubân'a karşı gelemeyerek ona teslim etmemek şartıyla Deysem'i yakalamaya mecbur kaldı. Sonunda onu bir hile ile ele geçirip yanında gözetimde tuttu. Fakat Merzubân tekrar haber gönderip şartı bozdu ve Deysem'i kendisine teslim etmesini söyledi. İbnü'd-Deyrânî her ne kadar bunu kabul etmese de mecburen bu emre uydu ve Deysem'i Merzubân'a teslim etti. Hatta İbn Havkal'ın bölge vergileriyle ilgili verdiği bilgilere göre; Deysem'i teslim

⁴¹ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 309; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 157-158; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 354.

Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin
Hâkimiyeti

etmesi şartıyla, İbnü'd-Deyrânî'den alınacak olan yıllık 10.000 dirhem tahsiline başlanması 4 yıl ertelenecekti. Merzubân tarafından hapse atılıp gözlerine mil çekilen Deysem, Merzubân'ın ölümünden sonra onun adamları tarafından 346 (957) yılında kendilerine zararı dokunur endişesiyle öldürüldü.⁴²

6) Merzubân'ın Sümeşrem Kalesi'nden Kaçıp Azerbaycan'a Dönmesi

Daha önce yakalanıp Sümeşrem Kalesi'ne hapsedilmiş olan Merzubân başta et olmak üzere yemek yemeyi bırakarak ölmeyecek kadar buğday yemeye başlamıştı. Bunu haber alan Rüküddevele onun bu tavrını sonlandırması için Merzubân'ın hususu aşçısını bile getirip kaleye yerleştirmişti. Çünkü bu değerli esirinin açlıktan ölmesini istemiyordu. Merzubân ise onunla bir plan yapıp kaçmak için girişimlere başladı. Fakat bu aşçı beklediği gibi kabiliyetli ve sır tutabilen birisi değildi. Bu sebeple kaçış planları anlaşılmış ve aşçı, muhafız Şîresfâr tarafından kaleden atılarak öldürülmüştü. Bu gelişmelerden sonra önlemler ve Merzubân'ın gözetimi daha da arttırılmıştı. Merzubân'ın annesi Harâseveyh ise ondan haber almak ve onu kurtarabilmek için hiçbir masraftan kaçınmadan çaba sarf ediyordu. Diğer taraftan daha önce Deysem'in hapse atmış olduğu İbnü'd-Dâbbî hapisten kaçarak Harâseveyh'e sığınmış ve Merzubân'la görüşebileceğini ileri sürüp bu hususta taahhütte bulunmuştu. Buna ilaveten Merâga tarafından yasal olmayan işlerle meşgul olan ve emniyet görevlilerince aranmakta olan Tevbân adlı biri de Harâseveyh'in yanına gelerek Merzubân'ın kurtulması için çalışacağına söz vermişti. Bu iki kişi tüccar elbiseleri giyip kendilerini iyi biri olarak tanıtarak Merzubân'ın hapsedildiği kale avlusuna geldiler. Yaptıkları planı uygulamaya başlayarak kale muhafızı Şîresfâr'ı tüccar olduklarına inandırıp Merzubân'la görüştürülmeye iknaya çalıştılar. Söylediklerine göre daha önce Merzubân'la yaptıkları alışverişten alacakları kalmış ve bu sebeple imzalı senetler hakkında Merzubân'la bir mutabakata varıp alacaklarını tahsil etmek istiyorlardı. Üzerlerindeki şüpheleri kaldırmak için kale muhafızına sürekli olarak dua ediyorlar, Merzubân'ı ise; *"İnsanları Allah'ı ve Peygamberi tanımayan bu zalimin şerrinden koruyan*

⁴² İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 310, 313; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 158; Madelung, "Northern Iran", s. 235; Bosworth, "Daysam", s. 173; Arran ve Bâbü'l-Ebvâb'a da hâkim oldukları anlaşılan Deysem İbrahim b. Merzubân döneminde 358 (968) tarihinde buraya ikinci kez gelecekti. Minorsky, *Sharvân and Darband*, s. 71; Bosworth, *İslam Devletleri*, s. 213; Bosworth, "Arrân", *Encyclopaedia Iranica*, II/5, s. 521.

Allah'a hamdolsun.” şeklindeki söylemleriyle aşağılıyorlardı. Duruma inanan kale muhafızı yine de temkini elden bırakmayıp onları Merzubân’la tek tek görüştürmeyi uygun gördü. Ancak defalarca yapılan görüşmelerde Merzubân onları tanımadığını belirtiyor, tüccar görünümlü bu adamlar ise ona bağırıp bu işin sonunun kötü olacağı yönünde tehditler savuruyorlardı. Diğer taraftan Merzubân’ın annesi gelişmelerden haber almak için daha önceki askerlerden Vasîf ed-Deylemî, Ebu’l-Hasan ve Târm ahalisinden bir grubu daha tüccar kıyafetiyle Sümeyrem Kalesi’ne gönderip onları da plana dâhil etti. Kale muhafızına çeşitli hediyeler getiren bu grup mallarının tahsili durumunda ona daha çok hediye vermeyi vaat ettiler. Planlarının açığa çıkmaması için Merzubân’dan şikâyetçi oluyor ve onun yaptığı kötülükleri dile getiriyorlardı. Bu şekilde teker teker Merzubân’ın yanına girerek onunla haberleşiyorlardı. Ayrıca ona bol miktarda altın vererek ihtiyaç duyduğu şeylere ulaşmasını sağlıyorlardı. Kale muhafızı Şîresfâr Deylem geleneği olarak kalkanını bir gulâmına taşıtmaktaydı. Merzubân bu gulâmı daha önce tüccar görünümlülerin verdiği altınlarla kandırmayı başarmış ve kurtulduğu takdirde ona daha çok mal ve mevki vermeyi vaat etmişti. Neticede tüm bunlara inanan gulâm gizlice Merzubân’a bir zırh, birkaç bıçak ve içlerinde ege bulunan mumlar ulaştırmayı başardı. Bir yandan çeşitli planlar yapılırken diğer yandan tüccar görünümlü adamlar, zâhid, âbid ve kanaatkâr görünümü vererek kale avlusuna gelip gidiyorlardı. Kapıcılar da onları teker teker Merzubân’la görüştürüyorlardı. Plana göre, kararlaştırdıkları bir gün Şîresfâr, Merzubân’ın yanına geldiğinde daha önce görüşülmüş olan gulâm onun isteği üzerine Şîresfâr adına taşıdığı kalkan ve mızrağı Merzubân’a verecek ve bunu duyan tacir görünümlü adamlar bu sırada kapıcı üzerine saldırıp onu öldüreceklerdi. Tevbân, Merzubân’ın yanına girecek, diğer adamlar ise fırsat bulunca kaleye girmek için kapıya yakın bir yerde bekleyeceklerdi. Nihayet kararlaştırılan gün Merzubân elbisesinin altına zırhını giymiş ve mumların içine saklamış olduğu eğelerle bukağlarının çivilerini iyice eğeleyerek el ve ayaklarındaki prangaları kırmıştı. Merzubân her ne kadar Şîresfâr’dan çeşitli vaatlerle serbest bırakılmasını talep ettiyse de o efendisi Rüküddevle’ye asla ihanet etmeyeceğini belirtmişti. Merzubân aynı şekilde isteğini tekrarladığı sırada Tevbân, benim alacağımı verin de aranızda ne yapıyorsanız yapın diyerek şüpheleri önlemeye çalıştı. Bu sırada Merzubân çilemi çok uzattın diyip gulâmdan mızrak ve kalkanı isteyerek harekete geçti. Bu sırada Tevbân da Şîresfâr’ın üzerine atlayıp onu bıçak darbeleriyle öldürdü. Merzubân, Deylem âdeti üzere şiddet diye bağırınca kapıcının yanındaki adam

Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin
Hâkimiyeti

da harekete geçerek kapıcıyı öldürdü. Orada bulunan adamlar içeri girip Merzubân'ın etrafını sardılar. Dağınık bir şekilde oyun oynamakla meşgul olan kale muhafızları korkuya kapılıp Merzubân'dan eman dilemeleri üzerine Merzubân onları bir eve kapattı. Sonra onların silahlarını alarak kaleden dışarı kaçmayı başardı. Adamlarını da yanına aldıktan sonra Azerbaycan'a doğru yola çıktı. Annesinin yanına varıp bölgeye tekrardan hâkim olmuştu.⁴³

Kaynaklarda belirtilen bu bilgilere bakılınca Merzubân'ın hapse atıldığı kalede güvenlik zafiyeti vardı ve bu durum onun kaçmasıyla sonuçlanmıştı. Özellikle dışardan gelenlerin onunla görüştürülmesi Merzubân'a kaçmak için büyük bir fırsat vermişti. Ayrıca hapis hayatında bile sözünü dinletebiliyor olması ve gelenlerin tüccar kılığı içerisinde ticari ilişkilerini bahane ederek onunla görüşmeleri, onun kaynaklarda yer aldığı gibi itibarlı bir tüccar olduğunu ve çok sayıda kervana sahip olduğunu doğrulamaktadır. Onun hükümdarlığı süresince ticaretle de uğraşıyor olmasının, onu hapse atanlar tarafından biliniyor olması tüccar kılığında gelenler üzerindeki şüpheleri kaldırmış olmalı ki, kale muhafızları bunların alacak verecek işlerini görüşmek üzere onun yanına kadar girmelerinde bir sakınca görmemişlerdi. Ayrıca Merzubân'ın annesi Harâseveyh'in nüfusu ve dışardan yürüttüğü faaliyetlerin bu kaçışta önemli bir rolü olduğu da ortadadır.

Azerbaycan'daki hâkimiyetinin sonuna yaklaşan Merzubân 346 (957) yılının Ramazan (Kasım-Aralık) ayında vefat etti. Hastalığı sırasında kendisinden sonra yerine kardeşi Vehsudân'ın ondan sonra oğlu Cüstân'ın geçmesini vasiyet etmişti. Ondandır ise sırasıyla oğlu İbrahim ve Nâsır'ı vasiyet etti. Keyhüsrev adındaki oğlunu ise yaşının küçük olması nedeniyle veliahtı olarak göstermemişti. Ayrıca kardeşi Vehsudân'ı çağırıp kale muhafızlarıyla aralarındaki parolayı ona söyleyerek kaleleri teslim almasını söyledi. Bu sebeple Vehsudân bu kaleleri teslim etmeleri için Merzubân'ın mühür, yüzük ve bazı alâmetlerini kale muhafızlarına gönderdi. Ancak kale muhafızları Vehsudân'ı istemedikleri için ona Merzubân'ın ilk vasiyetini göstermişler ve gerisinin Vehsudân tarafından uydurulduğunu belirtmişlerdi. Bu durum 349 (960-961) yılında Merzubânlar ailesinde taht mücadelelerini başlatmıştı. Azerbaycan şimdi yeni bir hâkimiyet mücadelesine sahne olacaktı.⁴⁴

⁴³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 310-312; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 158.

⁴⁴ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-ümem*, c. V, s. 319; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, c. VII, s. 178; Ebü'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî ahbâri'l-beşer*, c. I, s. 438-439.

7) Müsâfirlerin ilk Dönemlerinde Ekonomik Durum ve Paralar

Bu ilk dönemlerinde Müsâfirlerin bölge ekonomisine pek katkı yaptığı söylenemese de bölgede daha önceden var olan ekonomik istikrar hala kendini korumaktaydı. Vergi kayıtlarına bakıldığında Müsâfirlerin pek çok yöneticiyi kendilerine bağladıkları görülmektedir. Bu kayıtların bir tanesi 337 (948) yılında vefat etmiş olan Abbasi divan kâtibi Kudâme b. Ca'fer'in meşhur eseri *Kitâbü'l-Harâc*'ındaki kayıttır ki burada Erdebil, Merend, Câbervan, Versân ve Berzea'nın yer aldığı Azerbaycan'ın vergisinin toplam miktarının dört buçuk milyon dirhem olduğu belirtilir.⁴⁵ Diğer ve en önemli kayıt ise İbn Havkal tarafından aktarılan 344 (955) yılı vergi miktarlarıdır. Sâcoğulları döneminden beri bölgenin iktisadi yapısını en iyi bilen Ebü'l-Kâsım Ali b. Ca'fer, Merzubânlar döneminde de aynı şekilde vergi toplama işlerinin başına getirilmişti. Şirvanşah Muhammed b. Ahmed el-Ezdi'nin veziri Merzubânlar için yıllık bir milyon dirhem vergi vermeyi kabul etmiş, bu miktara Şeki sahibi Ebû Abdülmelik'i de ortak etmişti. İbn Sevâde ile üç yüz bin dirhem ve bazı hediyeler, Cürz sahibi Veşkan b. Musa ile iki yüz bin dirhem, Veyzur sahibi Ebü'l-Kâsım el-Veziri ile elli bin dinar ve bazı hediyeler, Ahar ve Verzugan sahibi Ebü'l-Heycâ b. Ravvad'dan elli bin dinar ve hediyeler, Ebü'l-Kâsım el-Ceyzâni'den sahip olduğu yerlere karşılık dört yüz bin dirhem vermesine karşılık anlaşma yapılmıştı. Ancak Ebü'l-Kâsım el-Ceyzâni bu miktarı fazla bulup üç yüz bin dirheme indirip ilaveten yüz adet Rum diba elbisesi vermeyi kabul etmişti. Ermeniyeli Simbat'ın çocukları Bagratunilerden⁴⁶ bir milyon dirhem alınması kararlaştırılmıştı ancak bu miktar daha sonra sekiz yüz bin dirheme düşürüldü. Hacin sahibi Senharib ile yüz bin dirhem ve ilaveten hediyelerle birlikte elli bin dirhem değerinde koyun ve keçi gibi küçükbaş hayvan vermesi hususunda anlaşma sağlanmıştı. Tüm bu vergiler hediyelerin değerleriyle birlikte on milyon dirheme kadar ulaşmıştı. Geniş ticaret ağına ve hemen her şehirde kurulu olan büyük pazarlara sahip olan Azerbaycan, Ermeniyeli ve Arran'ın dâhil olduğu bölgenin toplam vergisi dinar cinsinden beş yüz bin dinar civarına tekabül etmekteydi.⁴⁷ Bu durum Müsâfirlerin geniş bir alana hâkim olup vergileri iltizam usulüyle topladıklarını göstermektedir.

⁴⁵ Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Harâc*, (neşr. M. J. De Goeje), Brill 1889, s. 244.

⁴⁶ Bagratlıların bölgeye gelişleri ve faaliyetleri hakkında bkz. Subaşı, "Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin", *Türkish Studies*, Vol. VII/III, 2012, s. 2338, vd.

⁴⁷ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, s. 347-355.

Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin
Hâkimiyeti

Ayrıca daha önce Yusuf b. Ebü's-Sâc'ın genelde hediyeler şeklinde talep ettiği vergilerin yerine Merzubân döneminde ek vergiler konulduğunu ve bunlar için divanlar kurulup birimler oluşturulduğunu da ortaya koymaktadır. Bununla birlikte İbn Hurdazbih'in daha önceki yıllara ait verdiği vergi miktarı bize kıyaslama imkânı sunmaktadır. Onun kaydına göre Azerbaycan'ın vergisi bir milyon dirhemdi. Daha önce verilen on milyon dirhem rakamı her ne kadar Azerbaycan, Ermeniyeye ve Arran'a ait olsa da bunun sadece üçte birinin yani üç milyon dirheminin Azerbaycan'dan toplandığını varsaysak bile vergi miktarlarının Merzubânlar döneminde yaklaşık üç kat arttığı anlaşılmaktadır.⁴⁸

Bölge yönetiminin Sâcoğullarından Merzubânlara el değiştirdiği bu geçiş döneminde Deysem b. İbrahim adına basılan paralar dikkat çekmektedir. Eldeki verilere göre ilk para basma işlemini 325 (936-937) yılında Berzea'da yapan Deysem b. İbrahim'in bastırıldığı diğer paralar da Sâcoğulları döneminde basılan Abbasi paralarıyla hemen hemen aynıdır. Deysem b. İbrahim bu paralara halifenin adından sonra kendi adını da yazdırmıştır. Berzea haricinde Erdebil, Merâğa ve Azerbaycan darphanelerinde de muhtelif tarihlerde pek çok para bastırılmıştır.⁴⁹ Müsâfirlerin ilk temsilcileri olan Muhammed b. Müsâfir ve Muhammed b. Merzubân adına da muhtelif tarihlerde Urmiye, Merâğa, Azerbaycan ve Erdebil'de para basılmış olmasının yanı sıra⁵⁰ Merzubân b.

⁴⁸ Ebü'l-Kâsim Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, (neşr. M. J. De Goeje), Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. VI, Leyden 1889, s. 20, 121; Minorsky, "Caucasica IV", s. 518.

⁴⁹ Vardanyan, "On the Coinage of Daysam İbn İbrahim in Adharbayjân and Armenia in the 10th Century ad", *Journal of the Oriental Numismatic Society*, Vol. CXCVII, 2008, s. 11-19; James Morton, Tom Eden, Paul Wood, Stephen Lloyd, *Ancient, Islamic, British and World Coins Historical Medals and Banknotes*, Katalog No: 14, London 2005, s. 16/No: 667; Lloyd, Eden, *A Complete Set of Umayyad Gold Dinars and Other Coins of the Islamic World*, Katalog No:18, London 2006, s. 23/No: 48; Lloyd, Eden, *Important Coins of the Islamic World*, Katalog No: 73, London 2015, s. 64/No: 158; Morton, Eden, Wood, Lloyd, *Coins*, Katalog No: 14, s. 16/No: 666; <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=185094>; Lloyd, Eden, *Coins*, Katalog No: 73, s. 64/No: 159; Morton, Eden, Wood, Lloyd, *Ancient, British, Islamic and World Coins Historical Medals and Banknotes*, Katalog No: 17, s. 57/No: 896; Lloyd, Eden, *Coins*, Katalog No: 73, s. 64/No: 160; Morton, Eden, Jeremy Cheek, Wood, Lloyd, Nicholas Mathioudakis, *Ancient, British, Islamic and World Coins Historical Medals and Plaquettes*, Katalog No: 68, London, 2014, s. 121/No: 884; <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=181880>.

⁵⁰ Vardanyan, *Coins*, s. 8-10; <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=82498>; <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=122789>

Muhammed'in 333 (944-945) yılında Ermeniyeye'de para bastırması onun hâkimiyet alanını göstermesi açısından önemlidir.⁵¹

Sonuç

İslam fethinden sonra Azerbaycan'da en güçlü idareyi oluşturan Sâcoğullarının son bulup askerlerinin bölgeden çekilişi, bölgeyi pek çok iç ve dış tehditle karşı karşıya bırakmıştı. Abbasi Devleti'ndeki iç karışıklıklarla eş zamanlı başlayan problemler ilk defa, Sâcoğullarında görev yapmış devlet adamlarının onlardan sonra bölgeyi yönetme yarışlarıyla kendini göstermişti. Öncelikle Deysem'in bölgede hak iddia etmesi çatışmaları başlatan sebeplerden biri oldu. Ancak bölgeye hâkim olmakta istekli olduğu kadar kabiliyetli olmadığı görülen Deysem, bölgede yer alan etnik durumu iyi değerlendiremedi ve her defasında destek kaybetti. Bu sırada Abbasilerin Büveyhî kontrolüne geçmeye başlaması Azerbaycan'ın güneyinde Deylemîlerin ön plana çıkmasına neden oldu. Onların doğal olarak kuzeye doğru yayılma imkânı bulması, Deysem'in işini daha da güçleştirdi ve onu hak iddia ettiği toprakları Müsâfirilere bırakıp bölgeyi terk etmeye zorladı. Ancak bu yeni hanedan bölgeyi yönetmek bir tarafa kendi içlerindeki problemleri dahi çözememişti. Muhammed b. Müsâfir'in çocuklarına kötü tutumu bu kez bölgeyi yakınan ilgilendiren aile içi kavgayı başlatmıştı. Fakat bölgede problem bununla sınırlı değildi. Daha önce bölgeye göz dikmiş olan Ruslar bir kez daha Berzea topraklarına saldırdı. Bu saldırı zaten iç çatışmalarla iyice gerilmiş olan bölgede pek çok kişinin ölümüne ve pek çok yerin harap olmasına neden oldu. Tüm bu gelişmeler daha önce bölge hâkimi olan Türklerin bölgede ne derece mahir bir siyaset takip ettiklerini ortaya koymaktadır. Gerek Ermeni feodallerine gerekse Doğu Roma akınlarına rağmen bölgenin pek çok yerini ticaret ve istikrar merkezi yapan Türklerin bu politikaları artık yerini iç kargaşaya ve Rus istilalarına bırakmıştı. Bu durum hem Deylemîlerin hem Arapların hem de farklı unsurların bölgede hâkimiyet sağlasa da var olan dengeleri iyi yönetemeyeceğini göstermiştir. Bu süreç bir asır sonra Selçukluların bölgeye hâkim olmasını zorunlu kılacaktır.

⁵¹ Paulin Lemaire, "Muhammadan Coins in the Convent of the Flagellation, Jerusalem", *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, Seri 5, Vol. XXVIII, 1938, s. 299.

Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin
Hâkimiyeti

KAYNAKÇA

ABŪ-DULAF, Mis'ar Ibn Muhalhil, *Travels in Iran*, (Arabic Text with an English Translation and Commentary: V. Minorsky), Cairo University Press 1955.

ABŪ'L-FARAC, Gregory (Bar Hebraeus), *Abū'l-Farac Tarihi*, c. I, (Süryanice'den İngilizceye çev. Ernest A. Wallis Budge), (Türkçe'ye çev. Ömer Rıza Doğrul), TTK, Ankara 1999.

ARDZROUNI, Thoma, *Histoire des Ardzrouni*, (çev. Marie Félicité Brosset), Collection D'Historiens Arméniens, S.-Pétersbourg 1874.

ASOLIK, Açoğh'ıg de Daron (Asolik), *Histoire Universelle Par Étienne Asolik de Tarôn Traduite de l'arménien et Annotée*, Livre III, (neşr. E. Dulaurier), Paris 1883.

Azerbaycan Tarihi, c. II, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A. Bakıxanov Adına Tarih Enstitüsü, Bakü 2007.

BARTHOLD, W., "Âzerbaycan ve Ermenistan", (çev. İsmail Aka), *Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. VIII, S. 14, 1963.

BOSWORTH, Clifford Edmund, "Arrân", *Encyclopaedia Iranica*, II/5, s. 520-522.

_____, "The Political and Dynastic History of The Iranian World (A. D. 1000-1217)", *The Cambridge History of Iran*, Vol. V, (ed. J. A. Boyle), Cambridge 1968.

_____, *Doğuştan Günümüze İslam Devletleri: Devletler, Prenslıklar, Hanedanlıklar Kronolojik Soykütüğü*, (çev. Hande Canlı), Kaknüs Yayınları, İstanbul 2005.

_____, "Daysam", *Encyclopaedia Iranica*, VII/2, s. 172-173.

BŪNİYATOV, Ziya Musa, "Azerbaycan" *DİA*, c. IV, 1991, s. 317-322.

_____, *Azerbaycan VII-IX Eserlerde*, Bakü 2007.

Constantine Porphyrogenitus de Administrando Imperio, (Greek Text ed. GY. Moravcsik), (English trans. R. J. H. Jenkins), Washington 1967.

EBŪ'L-FİDÂ, el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil, *Târîhu Ebi'l-Fidâ, el-Muhtasar fi ahbâri'l-beşer*, c. I, (neşr. Mahmud Deyyüb), Beyrut 1997.

GROUSSET, René Grousset, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, (çev. Sosi Dolanoğlu), Aras Yayıncılık, İstanbul 2006.

GÜNER, Ahmet, "Merdâvîc b. Ziyâr", *DİA*, c. XXIX, 2004, s. 178-179.

_____, "Müsâfirler", *DİA*, c. XXXII, 2006, s. 68-70.

HAMEVÎ, Şihâbüddîn Ebî Abdillâh Yâkût b. Abdillâh el-Hamevî er-Rûmî el-Bağdâdî, *Mu'cemü'l-büldân*, c. I-V, Beyrut 1977.

HEMEDÂNÎ, Muhammed b. Abdilmelik, *Tekmiletü Târihi't-Taberî*, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Beyrut 1961.

HEWSEN, Robert H., *Armenia: A Historical Atlas*, The University of Chicago Press, London 2001.

Hudûdü'l-Âlem Mine'l-Meşrik İle'l-Magrib, (neşr. Vladimir Minorsky), (çev. Abdullah Duman, Murat Ağarı), Kitabevi, İstanbul 2008.

İBN HALDÛN, Abdurrahmân, *Târihi İbn Haldûn (Dîvânü'l-mübtede ve'l-haber fî târihi el-Arab ve'l-Berber ve men-âsarahüm min-zevî's-sâni'lekber*, c. III, (neşr. Halil Şehade, Süheyl Zekkar), Beyrut 2000.

İBN HALLİKÂN, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefayâtü'l-a'yân*, c. I-VIII, (neşr. İhsan Abbas), Beyrut 1968-1972.

İBN HAVKAL, Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Alî en-Nasîbî el-Bağdâdî, *Sûretü'l-arz*, (Primum ed. M. J. De Goeje), (ed. J. H. Kramers), Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. II, Leyden 1967.

İBN HURDÂZBÎH, Ebü'l-Kâsım Ubeydullâh b. Abdillâh b. Hurdâzbih, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*, (neşr. M. J. De Goeje), Bibliotheca Geographorum Arabicorum c. VI, Leyden 1889.

İBN KEŞİR, Ebu'l-Fida İsmail İmadu'd-Din İbn Ömer İbn Kesîr İbn Davud İbn Kesîr el-Dımaşkî el-Kureyşî, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c. I-XXIV, (çev. Mehmet Keskin), Çağrı Yayınları, İstanbul 1985.

İBN MİSKEVEYH, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'küb, *Tecâribü'l-ümem ve Te'âkibü'l-himem*, c. I-VII, (neşr. Muhammed Ali Beydun), Beyrut 2003.

İBN TAĞRÎBERDÎ, Cemâlüddîn Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atâbekî, *en-Nücümü'z-zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, c. I-XXVI, (neşr. Muhammed Hüseyin Şemseddin), Beyrut 1992.

İBNÜ'L-ESÎR, Ali b. Muhammed b. Abdilkerîm el-Cezerî eş-Şeybânî Ebu'l-Fida, *el-Kâmil fî't-Târih, (İslâm Tarihi)*, c. I-X, (trc. heyeti: Ahmet Ağırakça, Beşir Eryarsoy, Zülfikar Tüccar, Abdülkerim Özaydın, Yunus Apaydın, Abdullah Köşe), Ocak Yayıncılık, İstanbul 2016.

İBNÜ'L-İMÂD, El-İmâm Şihâbüddîn Ebü'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed b. Muhammed el-Akeriyî el-Hanbelî el-Dımaşkî, *Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri*

Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin
Hâkimiyeti

men zeheb, c. I-X, (neşr. Abdülkâdir el-Arnaût, Mahmûd el-Arnaût), Beyrut 1986-1995.

Kartlis Tskhovreba (History of Georgia), (trans. Dmitri Gamq'relidze, Ed: Roin Metrevelli and Stephen Jones), Georgian National Academy of Sciences, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.

Kitâbü'l-Uyûn ve'l-Hadâik fî Ahbâri'l Hakâik, c. IV/I, (neşr. Ömer Saidi), Şam 1972.

KUDÂME B. CA'FER, Ebü'l-Ferec Kudâme b. Ca'fer b. Kudâme b. Ziyâd el-Kâtib el-Bağdâdî, *Kitâbü'l-Harâc*, (neşr. M. J. De Goeje), Brill 1889.

KURAT, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi Başlangıcından 1917'ye Kadar*, TTK, Ankara 2010.

KURTUBÎ, Arîb b. Sa'd el-Kurtubî, *Sılatü Târîhi't-Taberî*, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Beyrut 1961.

KÜRKCÜOĞLU, Erol, *Nahçıvan Tarihi (V-XV. yüzyıllar)*, Erzurum 2007.

LEMAIRE Paulin, "Muhammadan Coins in the Convent of the Flagellation, Jerusalem", *The Numismatic Chronicle and Journal of the Royal Numismatic Society*, Seri 5, Vol. XXVIII, 1938, s. 295-299.

LLOYD, Stephen-EDEN, Tom, *A Complete Set of Umayyad Gold Dinars and Other Coins of the Islamic World*, Katalog No:18, London 2006.

_____, *Important Coins of the Islamic World*, Katalog No: 73, London 2015.

MAÇOUDI, *Les Prairies D'or*, c. I-IX, (metin ve trc. C. Barbier de Meynard, Pavet de Courteille), A L'Imprimerie Impériale, Paris 1823-1877.

MADELUNG, W., "Banū Sâj", *Encyclopaedia Iranica*, Vol. III/VII, s. 718-721

_____, "The Minor Dynasties of Northern Iran", *The Cambridge History of Iran*, Vol. IV, (ed. R. N. Frye), Cambridge University 2008, s. 198-249.

MAKDİSÎ, Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Bennâ eş-Şâmî el-Makdisî el-Beşşârî, *Ahsenü't-tekâsîm fî ma'rifeti'l-ekâlîm*, (neşr. M. J. De Goeje), Brill 1877.

MANSÛRÎ, Rüknuddîn Baybars el-Mansûrî ed-Devâdâr, *Zübdetü'l-fikre fî târîhi'l-hicre*, c. V, Bibliothèque Nationale de France, Arapça El Yazması No:1572.

MEHMETOV, İsmail, *Türk Kafkasında Siyasi ve Etnik Yapı Eski Çağlardan Günümüze Azerbaycan Tarihi*, (eklemeler, notlandırma ve düzenlemelerle Türkçe yayına haz. Ekber N. Necef, Şamil Necefov), Ötüken Neşriyat, İstanbul 2009.

MERÇİL, Erdoğan, “Büveyhiler”, *DİA*, c. VI, 1992, s. 496-500.

MINORSKY, Vladimir, “Merâğa”, *İA*, c. VII, İstanbul, s. 731-738.

_____, “Caucasica IV” *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. XXV/III, London 1953, s. 504-529.

_____, *A History of Sharvân and Darband in the 10th-11th Centuries*, Cambridge 1958.

MORTON, James- EDEN, Tom-WOOD, Paul-LLOYD, Stephen, *Ancient, British, Islamic and World Coins Historical Medals and Banknotes*, Katalog No: 17.

_____, *Ancient, Islamic, British and World Coins Historical Medals and Banknotes*, Katalog No: 14, London 2005.

MORTON, James-EDEN, Tom- CHEEK, Jeremy-WOOD, Paul-LLOYD, Stephen-MATHIOUDAKIS, Nicholas, *Ancient, British, Islamic and World Coins Historical Medals and Plaquettes*, Katalog No: 68, London, 2014.

MOVSES, Dasxurants'i's, *History of the Aghuans*, (trans. Robert Bedrosian).

MUHAMMEDOĞLU, Aliyev Salih, “Kafkasya (Tarih)”, *DİA*, c. XXIV, 2001, s. 158-160.

MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfüllah, *Tarih-i el-bâb ve Şirvan*, (neşr. Vladimir Minorsky), Cambridge 1958.

NÜVEYRÎ, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi funûni'l-edeb*, c. I-XXXI, (tahk. Abdülmecîd Turhaynî), (neşr. Muhammed Ali Beydun), Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 2004.

OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, (çev. Prof. Dr. Fikret Işıltan), TTK, Ankara 2006.

SKYLITZES, John, *A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, (trans. John Wortley), Cambridge 2011.

STRANGE, G. Le, *The Lands Of The Eastern Caliphate*, Newyork 1873.

SUBAŞI, Ömer, “Bizans İmparatorlarının Theodosiopolis ve Çevresindeki Faaliyetleri”, *Türkish Studies*, Vol. V/III, 2010, s. 1827-1859.

_____, “Arap Fethinden Selçuklu Hâkimiyetine Artvin”, *Türkish Studies*, Vol. VII/III, 2012, s. 2329-2351.

Azerbaycan'da Sâcoğulları Sonrası Oluşan Siyasi Karışıklıklar ve Müsâfirlerin
Hâkimiyeti

SÛLÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ es-Sûlî, *Ahbârü'r-Râzi-Billâh ve'l-Müttakîlillâh ev Târîhu'd-devleti'l-Abbâsiyye sene 322 ilâ sene 333 Hicriyye min Kitâbi'l-Evrâk*, (neşr. Heyworth Dunne), Kahire 1935.

ŞERİFLİ, M. X., *IX Asrın İkinci Yarısı-XI Asırlarda Azerbaycan Feodal Devletleri*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü, Bakü 2013.

TABERÎ, Ebî Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Tarih-i Taberî (Târîhu'r-Rusûl ve'l-Mülûk)*, c. I-XI, (neşr. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim), Kahire 1960-1970.

The Russian Primary Chronicle Laurentian Text, (trans. and ed. Samuel Hazzard Cross, Igerd P. Sherbowitz-Wetzor), Cambridge 1953.

TOGAN, A. Zeki Velidi, "Arrân", *İA*, c. I, İstanbul 1978, s. 596-598.

VARDANYAN, Aram, *The Coins as Evidence for the History of Armenia and Adharbayjan in the Xth Century ad*, Tübingen 2013.

_____, "On the Coinage of Daysam İbn İbrâhîm in Adharbayjân and Armenia in the 10th Century ad", *Journal of the Oriental Numismatic Society*, Vol. CXC VII, 2008, s. 11-19.

VASILIEV, Alexander A., *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, (çev. Tevabil Alkaç), İstanbul 2016, s. 369-372.

XOSRO, Nasır, *Sefername*, (çev. Erkan Çardakçı), İstanbul 2016.

YAZICI, Tahsin, "Deylem", *DİA*, c. IX, 1994, s. 263-265.

YILDIZ, Hakkı Dursun, "Sâcoğulları", *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, c. I-XIV, Çağ Yayınları, İstanbul 1992, c. VI, s. 81-136.

YOVHANNĒS, Drasxanakertc'i, *History of Armenia*, (trans. and commentary. Rev. Krikor H. Maksoundian), U.S.A. 1987.

ZÂFİR EL-EZDÎ, Eş-Şeyhü'l İmâmü'l-âlim-i Cemâleddîn Ebî'l-Hasan Ali b. el-Fakîhü'l-İmâm-ı Ebî'l-Mansur Zâfir b. el-Hüseyn b. Gâzi el-Halebî el-Ezdî, *Ahbârü ed-Düvelü'l-Müingatı'a (ed-Devletü's-Sâciye bi'l-Cibâl)*, (ed. G. W. Freytag), *Locmani Fabulae et Plura Loca Ex Codicibus Maximian Partem Historicis Selecta in Usum Scholarum Arabicarum*, Bonnae, Apud A. Marcum 1823.

ZAMBAUR, E. De, *Manuel de Genealogie et de Chronologie Pour L'Histoire de L'İslam*, Hanovre 1927.

ZEHEBÎ, Şemsüddîn Ebî Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osmân, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-a'lâm*, c. I-XXVII, (neşr. Beşşâr Avvâd Ma'rûf), Beyrut 2003.

İnternet Kaynakları

- 23.01.2018) <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=181880> (Erişim Tarihi:
- 23.01.2018) <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=185094> (Erişim Tarihi:
- 23.01.2018) <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=82498> (Erişim Tarihi:
- 23.01.2018) <https://www.zeno.ru/showphoto.php?photo=122789> (Erişim Tarihi: